

प्राचीन नेपाल

पुरातत्व विभागको द्वैमासिक मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या ११५

पुस-माघ २०४६

Number 115

December 1989-January 1990

सम्पादक
साफल्य अमात्य

Edited by
Shaphalya Amatya

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग
काठमाडौं, नेपाल

Published by
The Department of Archaeology
His Majesty's Government
Kathmandu, Nepal

प्राप्ति स्थान:-
साझा प्रकाशन
पुलचोक, ललितपुर
नेपाल ।

To be had of:-
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur
Nepal

मूल्य रु. १०।-

Price Rs. 10/-

संख्या ११५
पुस-माघ २०४६

Number 115
December 1989—January 1990

सम्पादक
साफल्य अमात्य

Editor
Shaphalya Amatya

विषय-सूची Contents

		Page
Frog Worship : A Unique Culture	—Nirish Nepal	1
Nepal	—Sylvain Levi	6
नेपाली खण्ड		पृष्ठ
पशुपतिस्थान प्राङ्गणमा प्राप्त अप्रकाशित लिच्छवि अभिलेख	—श्यामसुन्दर राजवंशी	१
कपर्दार भोटु पाँडे	—ज्ञानमणि नेपाल	३
नेपालमा मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी चिन्तन—परम्परा:		
एक अध्ययन	—केदारनाथ प्रधान	१०
जोगीचक्र	—लीलाभक्त मुनंकर्मी	२५
प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाका समयको नेपाल—भोट		
युद्धको ऐतिहासिक सामग्री	—	३२

Frog Worship : A Unique Culture

—Nirish Nepal

Nepal, an ancient land situated on the southern lap of the mighty central Himalayas, is known the world over not only for its fauna and flora, lores and legends but also for its fairs and festivals, traditions and customs. Her natural settings comprised of diverse biotic zones stretching from the steaming lowland belt of the Terai to the freezing alpine region of the Himalayas offer varied ethno-cultural mosaics intertwined with unique religious practices that have ever attracted the anthropologists and naturalists, historians and archaeologists. This tiny Himalayan country is, as a matter of fact, a living museum of different ethnic groups and their peculiar religious beliefs that highlight their conception of nature and of human life.

As a symbol of pantheism, Nepalese people propitiate a host of divinities emanating from natural objects like stones and trees, rivers and reptiles and earth and sky. Nature and man are so closely interwoven in their religious rites that on special occasions of their annual calendar they venerate with great fervour animals like dogs, cows and oxen, birds like crows and black stones like the fossilized ammonites. Similarly, there is a

strange practice of worshipping even a frog in Nepal by a section of the Newar community in the Bagmati River Valley and this cultural tradition has played a significant role in their life. It is, therefore, proposed here to discuss, analyse and unravel the mystery surrounding the divinization of this aruphibian fauna that has been adored in Nepal since ancient times.

The Jyapu farmers form the majority group in the Newar population inhabiting the Bagmati River Valley from time immemorial. They are the cultivators who are connected with the frog worship that takes place annually on the full-moon day of Shrawan (July) during the rainy season. On that particular day they worship frogs in their lush green rice fields with flowers, sandanwood paste, dry rice and also make an offering of boiled rice plus the soup of nine varieties of legume seeds for their consumption. This religious rite is called Byan Janakegu (feeding rice to the frog) in the local dialect.

Many scholars have written a lot about frog worship in Nepal. Perhaps the first among them is Colonel Waddel. He states that frog worship is performed in the Kathmandu Valley in the month of Kartik (October). He

also informs that a priest is employed on that occasion who utters : "Hail parameswara (Lord of the Earth), I pray to thee to receive these offerings to send timely rain and bless our crops" (Waddel 1893 : 292). But this scribe has not found any evidence of frog worship being performed in the month of Kartik (October) and the employment of a priest on such occasion. Frog worship is actually carried out in the month of Shrawan (July) as mentioned earlier. So Col. Waddel's observations seem to have been based merely on a hearsay. His information in this regard is quite wrong. But it is true that a frog to the Jyapu peasants becomes a godling of rain and grain at least once every year during the rainy season.

Interestingly enough, we find a panegyric of the frogs even in the Rig-Veda, the oldest existing work in Sanskrit in which they are compared with the Brahman priests. Some stanzas of the hymn addressed to the frog reads :

"As Brahmans, who a vow fulfil,
The frogs had now a year been still.
Like dried and shrivelled skins they lay,
Faint, parched with heat for many a day
Expecting, long in vain, the showers
Withheld by Air's malignant powers.
But autumn comes; parjanya* rains.
In copious streams, then floods the plains,
Clouds veil the sun, the air is cool,
The ponds, long empty, now are full.
There float the frogs, their bodies soak;
Afar is heard their merry croak."

Also

"The frogs that bleat, and those that low,
Brown, green, on men all wealth bestow.
The kine that on our pastures graze,
The rain-god

we owe to them, with length of days."

(A free rendering of the original text in Sanskrit by John Muir as quoted by Charlotte Manning.)

This hymn is a satire to the Brahmans but an encomium to the frogs. The Rig-Vedic people thought that frogs emitted their voice being roused by the showers of heaven. They even believed that frogs were the givers of hundreds of cows to them and they also lengthened their life in the rich autumn. All this evidently shows that frogs were enlogised in the ancient oriental world during the Vedic period (Circa 1500-1000 B. C.) as well. But has the Rig-Vedic hymn to the frogs anything to do with the practice of frog worship prevalent in the Bagmati River Valley ? Here we should note that the Jyapu agriculturists used to consume frog meat. It was a delicacy to them. They still offer in worship dried frog meat to Harati Azima, a female goddess, located at the Swayambhu Stupa Complex in Kathmandu, although they have now given up eating frogs. Moreover, unlike the Rig-Vedic Aryans, the Jyapu ethnic group belongs to a separate racial stock. The practice of worshipping frogs exclusively belongs to their own indigenous culture, a product of their long time observation about their useful role in agriculture. Nor can it be a product of cultural assimilation, transmission or implantation from outside as no other ethnic groups in Nepal worship the frogs.

There is a legend connected with the deification of frogs that is in vogue in the Bagmati River Valley as narrated in the Rudrayamala Tantra, a Saivite Tantric treatise. It is said that the frog has been worshipped and fed with a sumptuous dish for its role in killing in days of yore a demon called Gatha Muga or Ghantakarna who was

laid by it into the rice field and made him stuck in the mud. The demon, who had invaded the valley, was, it is said, finished off in this way. The frog has, therefore, obtained his worth of worship as an expression of sincere gratefulness for his meritorious deed to the people. But we should bear in mind that the accounts of a legend cannot be accepted ipso facto without analysing the verity of it. This is because truth must be extracted from myths as far as possible.

A scientific analysis of the above legend will lead us to the conclusion that it is only a figment of imagination concocted by the author of the afore-mentioned Tantric work. A man with a scientific bent of mind cannot believe such a ridiculous and unfounded version of an event. It is true that we hear about a legendary figure called Gatha Muga or Ghantakarna who was a popular leader and preached materialistic ideology among the toiling masses in the Bagmati River Valley for which he had to pay with his life. He might have been assassinated not, of course, with the aid of the frogs of the rice field but by the agents of the then ruling class. In other words, he might have been killed not by field frogs but by human frogs. So the legend connected with frog worship as delineated in the Rudrayamala Tantra is only a distortion of an actual event. Frogs are not supernatural beings and cannot perform such a miracle.

In order to unravel the mystery surrounding the worship of frogs by the Jyapu cultivators, let us, first of all, get acquainted with the frogs in general. They are amphibian creatures and are generally defined as cold-blooded, air-breathing vertebrates with a smooth or rough granular skin. The amphibian fauna includes frogs, toads, newts,

salmanders and caelians. Biologists put frogs in the order *Anura* and the family *Ranidae*. They are believed to have evolved from fishes about 400 million years ago in the late Devonian times. These creatures overcome the hazards of severe heat and cold by hibernation and aestivation. In this way they adapt themselves to their natural surroundings. They lay unshelled eggs in or near water where their gilled larvae pass through an aquatic phase before attaining maturity. The Skipper Frog, the Cricket Frog, the Green Frog and the Burrowing Frog are some of the common frogs found in Nepal.

Frogs are the friends of farmers. They are scavengers in nature and play a very useful role in the eradication of crop pests. We know that many species of harmful insects cause severe damage to the rice plants in the field. Swarming Caterpillars (*Spodeptera mauritia*), Rice Hispas (*Hispanmigeria*), Paddy Grasshoppers (*Hieroglyphus banian*; *H. oriziovra*; *H. nigroreplates*) and Rice Caseworms (*Nymphula depuntatis*) are some of the most destructive rice pests. But frogs act as biological agents in controlling these pests that damage paddy crop. Moreover, the tadpoles consume many kinds of organic material that might pollute our rice fields, ponds and streams. Thus their feeding habits are to the advantage of the rice growers. The tadpoles of the large sized frogs even feed upon mosquito triggles that are found in the water of the rice field. The adult frogs feed on insects, molluses and crabs which are nuisance to the standing paddy crop. Herein, therefore, lies the reason why the Jyapu farmers have been worshipping the frogs since the hoary past. Rice was the principal food crop and the Jyapu peasants were the main rice growers in the Kathmandu Valley even in the distant

past. Life was sustained by a good harvest of it; if the harvest failed, the tribe starved. So the frogs that protected the rice crop began to be venerated as godlings for their beneficial role, for their contribution to reaping a bumper harvest of the rice crop. Moreover, the croaking of a frog is indicative of the advent as well as onset of the monsoon rains.* Hence Lila Bhakta Munankarmi, a Nepalese scholar, rightly says that frogs alert the farmers about the rains and also destroy the insects that damage the crops of the field (Munankarmi 1975 : 18). The principle of frog worship is, in its essence, frog conservation.

Now it becomes crystal clear from the fore-going discussion and analysis that the underlying reason behind the tradition of frog worship is not the frog's divine characteristics or supernatural powers but the sublime principle of nature conservation in the garb of a religious ritual. Nor did this practice originate as a result of expressing thankfulness to the frogs for miraculously helping in killing Gatha Muga. As mentioned elsewhere, frogs in the Bagmati River Valley get deified at least once a year during summer for their biological role in controlling rice pests. The precursors of frog worship were quite aware of its helpful part in rice cultivation and so introduced this unique custom in Nepal. Such a queer religious tradition concerning nature conservation is nowhere to be found in the world.

Finally, in Nepal frogs are not yet being dissected on the trays in laboratories in a large-scale and here they are not a delicacy

as in the U. S. A., France and West Germany. Frozen frog-legs are not exported out overseas from here as in some SAARC countries. So frogs need not be included in the list of threatened or endangered fannal species in Nepal. But the large-scale destruction of their habitats, particularly clearing forests for agricultural purposes and the drying up of wetlands, combined with other developmental activities carried out without giving due consideration to nature conservation, may one day threaten or even endanger these creatures that are also valued as foods for animals useful to man. In view of the ensuing conflict between subsistence living and nature conservation and the physical and cultural pollution wrought by human activities, the tradition of worshipping frogs should be viewed from a new angle. This is because conservation of frogs does not so much depend upon worshipping them with flowers, sandal-wood paste and dry rice in the green rice fields as in the Byan Janakegu ritual but in understanding the spirit lying behind this worship and not to destroy or dirturb them for us and our posterity. It will not, therefore, be an exaggeration to quote here the following lines from 'Ishopanishad', a mystical or secret doctrine of the Vedas, that throw an illuminating light on the importance and interdependence between all living and non-living things in the ecosystems of our planet of which we human beings are the most important part :

ईशा वास्यभिदम् सर्वम्
यत्किञ्च जगत्यां जगत्
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः
मा गृध्रः कस्यस्विद् धनम् ॥

* It is to be noted here that the peasants in the Bihar state of India also believe that the croaking of frogs is heard by Indra, the rain-god, who sends timely rain. But they do not worship the frogs.

Bibliography

1. Waddel, Colonel- 'Frog Worship amongst the Newars', *The Indian Antiquary*, 22, 1893.
2. Manning, Charlotte- *Hymns of the Rig-Veda*, Calcutta, 1952.
3. Kamath, M. G. (Editor)- *Rice Cultivation in India*, New Delhi, 1956.
४. मुनंकर्मी, लीलाभक्त- *हाम्रा सांस्कृतिक पर्व र जात्राहरू*, काठमाडौं, १९७५ ।

Nepal

(Continued)

—Sylvain Levi

Appendix

Nepal in the Vinaya of the Mula Sarvastivadins.

I have already mentioned in my second volume on page 63, a passage of the Mula sarvastivada vinaya samgraha of jinamitra, in which Nepal is mentioned. I have since found again in the very text of the Vinaya, the corresponding passage; it is met within the list of the naihsargika (corresponding to the nissaggiya pali). The sixteenth, which corresponds to the sixteenth of the pali list, deals with the unlawful traffic of wool. The same rules besides is to be found again in all the Vinayas to whatever school they belong; but the Vinaya of the Mula Sarvastivadins is the only one that mentions about Nepal in the incident which induces the Buddha to promulgate this cikasapada. I only translate here from this very long account the portion relative to Nepal.

Mulasarvastivadavinaya, chap 21 (16th naihsargika) ed. of Tokyo, XVI. 8, 9. 100b.

“The Buddha dwelt at Cravasti in the Jetavana the part of AnathapindikaThe

bhiksus seeing a troop of men moving toward Nepal (Nipo- to) asked them “who are you ?” They replied “we are proceeding towards Nepal. “The bhiksus said to them: “We wish to follow the same route.” The merchants replied —“wise men in Nepal the ground is all stony; it is like the back of a camel. You could not possibly be rejoicing to proceed thither” The bhiksus replied : “We are going together to find out about this country”. — “Wise men if such be the case you can come along with us.” They then continued their journey with the merchants and at the end they reached this kingdom, The bhiksus found no pleasure there. As early as the next day they proceeded to the market to rejoin the merchants and they asked them “When do you wish to return to your country.” The merchant replied : “Why now ? Is it because you find no pleasure here ?” The bhiksus replied. “We are new comers, and to-day we do not feel well.” The merchants then said; so long as we have not exchanged our goods there can be no talk of returning. We have friends who are desirous of returning to the central country (Madhyadeca) we only

have to request them and they will keep you company on the return journey. The bhiksus replied; "Perfect Goal bargain. In Nepal there are two kinds of cheap goods; wood and orpiment (hiounghoang). And then the merchants having bought wool in large quantities loaded their chariots with it and left. And the troop of bhiksus journeyed with them....."

Another section of the same Vinaya the Carma-vastu also gives a mention of Nepal.

Mulasarvastivadavinaya XVII, 4, p. 11 1b col. 9.

"In these days the son of king Mal-ne (Virudhaka), as a result of his trenzy massacred the race of the Cakyas of kapilavastu. Thereupon the town was deserted some fleeing towards the west; others left for Nepal. Those who entered Nepal were all the parents of the ayusmat Ananda. And later merchants of Cravasti having taken good proceeded towards Nepal. The Cakyas having seen the merchants asked them "We are now suffering the terror of death. The ayusmat Ananda, why does he not come and see where

we are." The merchants thought about it all and having finished their business they returned to Cravasti and they said to Ananda. "The parents of the Venerable who are established in Nepal make you hear this. And the venerable Ananda having heard the words that the merchants conveyed to him, was moved and afflicted and he proceeded to the kingdom of Nepal. This kingdom is cold and snowy. Ananda got chaps on his hands and feet. And when he returned to Cravasti the bhiksus having seen him O Ananda, at one time your hands were as smooth and even as the tongue. Why then are they now rough and chapped?" He answered: "In the kingdom of Nepal the soil neighbours on the Himalayas. As a result of the wind and snow, I have my feet and hands in this state". Thereupon they asked him: "Your parents, yonder how do they live?" He replied "They wear pou-la (pula)". They asked him: "And why do you not wear them also?" He replied: "The Buddha has not yet allowed to wear any." And then the bhiksus went to interrogate the Buddha. The Buddha said to them: "In cold and snowy countries, pou-la can be worn."

(Footnote to page 183)

1. The word poula is found (under the transcription fou-lo) in the chan-kien p'i-p'o-cha abbreviated translation of the commentary of Buddhaghosa on the Suttavibhanga of the Vinya pali (Jad.ed. XVII, 8 p.89 a col, 20). Treating on the Sekhiya the author adds two rules "They are wanting he says in the Indian original." The first one refers to the stupas. The case being that when the Buddha was in the world, there were no stupas as yet. But the Buddha when he was in the world has prescribed this rule. As a result of which no sandals must be worn when entering a stupa of the Buddha; they must be carried in the hand when entering a stupa of the Buddha the fou-lo must 'not be worn when entering a stupa of the Buddha; the fou-lo must be carried in the hand when entering a stupa of the Buddha."

Yi-tsing mentions the 'pu-la' in recalling this rule in his 'Non-hai ki-kouel'... at the end of chapter 11 (key Takakusu, A record of Buddhist practices p.22 and the note p.218).

The 'yi-ts'u king yiu-yi' of Hinen-hing 17, comments upon the word fou-la.

Recently I made an inventory of the second of these texts in my article on the elements of formation of the Divyavadana (T'oung-pass 1907, p. 115) in connection with the epoch in which the Vinaya of the school of Mulasarvastivada could have been compiled. I did not then dare to build much hope on this datum; inserted at the end of a section of the Vinaya, it risked being considered a late addition, introduced by interested monks in the account translated by Yi-tsing. But the episode relative to the traffic of wool cannot lend itself to similar suspicions. It is part of one of the fundamental inscriptions and is found in the very middle of the volume that pre-eminently constitutes the Vinaya. Thus so long as no anterior document of the Guptas is found in which Nepal is alluded to it will be permissible to believe that the Vinaya in question has only received its definitive arrangement after the third century. I fairly believe that the work was executed in Nepal herself. A monk from the plains would probably not have voluntarily admitted that the mountaineers belonged to the family of Ananda and to the blood of the Cakyas. The selection of the Vinayas of the other schools in the Tibetan collection seems also to attest the marked favour this vinaya enjoyed in the Himalayan regions. In any

case the two episodes are connected to an epoch during which Nepal through commercial exchanges was placed in regular relations with the plain.

II

“A NEPALESE ARTIST AT THE COURT OF KUBILAI KHAN”

During my sojourn in Japan the Rev. Akamatzu made me a present of an exemplary of the “Tsao-Siang-tou-leang king” “Sutra on the proportions of statues. This sutra published in China by Yang-Weu-koei about thirty years ago is accompanied with an interesting commentary and important plates. It represents the tradition introduced in China by a Nepalese artist, A-Ni-Ko. The biography of this artist has been preserved by the Annals of the Yuan (Chap, 203 end) that call him A-r-ni-ko. It contributes to throw some light on the very obscure period of the history of Nepal. Born in 1243 (consequently in the disastrous reign of Abhaya Malla; key 11, op 214 sp) he left Nepal before the reign of Ananta Malla to go and work in Tibet with a gang of sculpture and religious painters. The account of the Annals does not expressly indicate that Nepal had been the vassal of Tibet at that epoch; but it warrants at least the persistence and the importance of the relations between the two countries in the

‘One still saus (fou-lo). The exact form is pou-lo. This signifies ‘low boots.’

The original Sanscrit term pula found is again in the Rudrayana avadana (Dvvyavadana XXXVII) which is borrowed from the Mula Sarvastivada Vinaya.

Maha Katyayava on returning from a circuit in the North-west, reaches the banks of the Indus. “He soliloquised, “Bhagavat has said that in the Madhyadeca one must wear pula. I am going to give them (to the divinity of the North who is asking for a relic). He presented them to the divinity. He placed them on a raised site (the word sthandila is translated by ‘kai Choang tcheu ti’ raised spot and exposed to view) and erected a mast (lat-tchi-yasti) called Pylayasti (pou-lo-lai-chi). This is then the way to restore the text, spoiled in all the manuscripts (Divyav, p. 581, 1, 9 - - jap XVI, 9, 98, col. 19-20).

second half of the XIIIth century, at this epoch particularly troubled and fecound during which the Mogul dynasty of the Yusan dispustes and snatches the Chinese empire from the last princes of the southern branch of the soung, during which also koubilai khan assembles in his court, Buddhists followers of Taoism Nestorian and Roman Christians and Mohammedans. A-r-ni-ko who arrived at the Moghul court towards 1263 did no longer meet there the ambassador of Saint-Louis, the Franciscan Friar Rubruquis who had sojourned there between 1253 and 1254, but he found representatives of all the great religions of the world; he was even able to associate with a glorious representative of Europe Marco Pole. The biography of A-r-ni-ko introduces a new item in the history of Nepalese Buddhism; the positive authentication of the regular relations between Nepal and Tibet, under the auspices of Phags-pa, at the beginning of the career of this illustrious monk, implies that Nepal did not remain a stranger to the powerful movement that created and organized Lamaism; one can no more isolate Nepal from Tibet (as I have erroneously done it, sup I p. 167) in the course of the XIIIth century.

Lastly the important role attributed by the very testimony of the Annals to the influence of a Nepalese artist on art in China makes the hypothesis that I have presented on the Nepalese origin of the style 'pagoda'

in China and in Japan more likely (II, 11 sq), Nepal may have given to Chinese Buddhism models of architecture and architects before providing her with a talented sculptor a law of new measurements.

Annals of the Yuan, chap, 503. end

*A-r-ni-ko was a native of Nepal. The people of that kingdom call him Pa-le-pou. When quite young he displayed a bright intelligence of a superior kind to that of ordinary children. When he grew a little older he could recite from memory the Buddhist texts and at the end of a year he understood them all. Among his school-fellows there was one who was a sketcher, painter, modeller decorater and who recited the Law of Measurements. He only heard it once and A-r-ni-ko was able to repeat it. On growing older he became an expert sketcher himself and excelled in the art of modelling and melting into shapes, images in metal. The first year Tchong-t-ong (1260 J. C.) an order was issued to the master of the Emperor (Ti-che) Pa-k'o-se-pa (Phagspa) to erect a gold pagoda in Tibet; one hundred artists selected in Nepal were told to execute the work. Only eighty were found a leader was essential, but none came forward to direct this troop. A-r-ni-ko who was then seventeen years old asked to go. Objections were raised owing to his age but he replied : "I am young but my intellect is not." They let him go. The

(Footnote to page 185)

1. On this interesting personage who was attached to the London legation key Ma Muller introd to the edition of the Sukhavati vyaha (Anecdota oxouiensia, Aryan series vol. I, part I (p. x.)
2. This biography was published and studied by the priest Bangin in the Japanese review Kokka No. 164 January 1904. The article written in Japanese shows in the summary in English this title "on A-ni-ko a celebrated Nepalese maker of Buddhist figures and his Chinese pupil Lia Chengfeng together with a reference on a sacred book showing the measurements for the making of Buddhists images."

master of the emperor on seeing him stood amazed. He entrusted him to supervise the work. The following year the pagoda was completed. A-r-ni-ko asked for leave to return. The master of the Emperor induced him to present himself at the imperial court he further tonsured and ordained him and accepted him as a disciple. Following the master of the Emperor, A-r-ni-ko then proceeded to the court. The Emperor observing him longly questioned him: "You have come in a large kingdom. Do you not feel afraid? He answered: Your majesty treats the ten thousand countries like sons. A son in appearing before his father, should have no reason to fear." The emperor further asked him: "Why do you come?" He answered: My fatherland is in the western countries: I have received an order from the sovereign to build a stupa in Tibet. In two years I completed this order. There I have seen the upheavals of war, the nation unable to support its life. Wishing that your Majesty establishes peace, without reckoning on the distance for the happiness of human beings, I have come here." He asked him: "What can you do?" He replied: "I can fairly well and through inspiration sketch model melt in metal." The emperor ordered to take from the palace a copper statue for the acupuncture and the cantery of the Ming-t'ang and showing it to him he said: "Here is a statue that has been presented on the occasion of the ambassade of the Nganfou Wang tsi among the Soung; it has suffered with time and there is nobody who is able to put it right again. Could you manage to make it new again." He answered: "Your subject has not had the practice; yet I ask to try." In the second year Tche-Yuan (1265 J. C.) the statue quite new was completed; the opertures the

full parts the veins the flutings were all there. The artists in metal were amazed at his supernatural talent; there was not a single one who did not feel ashamed and humiliated. In all the monasteries of the two capitals the majority of the statues were worked by him; A wheel of the law in iron with the seven jewels was passed in front in order to open the gate, — — also the portraits of the several Emperors, which he executed on silk textile; no painting could equal his in perfection. The tenth year Tche-yuan (1274 J. C.) they gave him for the first time the supreme authority on all the artists in metal; with the silver seal stamped with the tiger. The fifteenth year (1297 J. C.) a decree ordered him to nevert his ancient dress of layman; he then received the offices of Koanlon-ta-fou tassen tiou, controller of the court of imperial manufactures; he enjoyed unrivalled favours and gifts. After his death he was invested with the posthumous titles of t-ai-Che, k'ai-fou-Yi-t'oug-san-se, duke of the kingdom of Leang, chang tchou kouo and with the posthumous name of 'Min-hoei (Prompt Intelligence).

III

In connection with the symbols on the fronton of stelas. I have taken care to show each time when able, the sketch that adorns the fronton of the stelas that have been studied. Bhagvanlal had done likewise; Bendall has unfortunately neglected this detail. It is probable that these ornaments had not only a decorative value; they had a value of positive meaning as clear as our emblems. The Vinayas of the Mula Sarvativadins enables us to ascertain with assurance with one of them. The inscription No. 6 of Bhagvanlal shows on its fronton the Wheel of the law between two antilopes; it is a grant conferred by

Amcuvarman but scarcely anything remains but the formulary tradition places it, however in relation with the Yatra of Matsyendra Natha. I have not found this design on other stelas; but the majority shows a very analogous design; the wheel (cakra) between two conches (cankha). The wheel with the two antilopes supported is found on several monastery seals discovered at Kasia and recently published by M. Vogel (Some seals from kasia in the Journ. of the Roy As. soc. 1907, p. 365; one of them in the thereabouts of the year 600, has cri bandhanamahavihare aryabhiksusamghasya. The Vinaya of the Mula Sarvastivadins precisely prescribes the use of this seal (ksudraka vastu ed of Tokyo. XVII, 1, 2b, col. 18) :

The Buddha says; on the whole there are two kinds of seals 1st; the seal of the community, 2nd the individual seal.

For the seal of the community, there must be engraved the image of the wheel of the law and on both sides deer crouching on their knees restful and below the name of the patron who founded the monastery.

As regards the individual seal it must carry a chain of bones of the image of a skull so that this design may induce disinterestedness.

The description corresponds exactly with the truth. I still ignore if the wording is special in the school of the Mula Sarvastivadins; if it was so we would have in the stela of Amcuvarman an express testimony of their presence in Nepal during the first half of the VIIIth century.

IV

Caitya of Svayambhu

The caitya of Svayambhu is exalted on two occasions in a versified compilation still unpublished, the Bhadrakalapavadana. M.

Serge of Oldenbourg has given an expounded analysis of this work, fabricated with the legends borrowed from various sources; Buddiiskia Legend'i cast vervaia; st Petersburg 1894. The XXXIth account is a handling again of the Supriyava, dans preserved in the collection of the Divayavadana (VIII). The merchant supriya son of Pryyasena, dwells in Benares; at the head of a company of merchants he departs for the island of jewels. But the Nepalese writer of the Bhadrakalpa adds here to his fashion an episode which betrays prejudice. Before beginning their journey for the Isles of Jewels, Suriya proceeded towards Nepal; he went to the sanctuary of Svayambhu to present a gift of precious stone and to pray for the success of his enterprise.

The last account (XXXVIIIth) of the Bhadrakalpa ends with a still more flattering episode on Nepal. The Buddha having finished instructing Cuddhodana withdraws from Kapilavastu with his disciples Cariputra Ananda and Madgola, etc, he proceeds to Nepal to visit Svayambhu and to direct towards the Path the people of the region.

V

Manuscripts of the Buddha Purana

In treating on the Buddha-Purana (1,372) I have observed that the manuscript of 'this rare and precious work' has only entered in the collection of manuscripts of Fort-William to disappear again. The learned librarian of the India office. M. Thomas has been kind enough to inform that the Manuscripts so long lost is now found at the India office Library; it is adorned with numerous miniatures, even including a portrait of Captain Naka namely Knox himself; the library also possesses two copies executed one for Colebrooke, and the

other for Leyden - - and further the abstract due to Pundit of Colebrooke under the title of Laghu Buddha, Purana. The study of this curious text can now then be undertaken.

VJ

NUMISMATICS OF NEPAL

To the indications I gave (vol. 11, 107-111) must now be added the description of

the Nepalese coins of the Calcutta Museum shown in the Catalogue of coins of the Indian museum by M. Vincent Smith, vol 1, p. 280 sqq and pl. xxviii. Several coins of Nepal are found in the Chamber of medals of the National Library, in Paris.

(The End)

पशुपतिनाथ प्रांगणमा प्राप्त अप्रकाशित लिच्छवि अभिलेख

— श्यामसुन्दर राजवंशी

परिचय

हाल पशुपति क्षेत्र विकास कोषद्वारा पुनर्निर्माण कार्य भइरहेको पशुपतिनाथ मन्दिर प्राङ्गणभित्रको यज्ञशाला घरको जग खन्ने सिलसिलामा एउटा लिच्छविकालीन शिलालेख प्राप्त भएको छ। उक्त शिलालेखको प्रथम पंक्तिमा संवत्को अङ्क “३८१ वैशाख मासे शुक्ल” भनी लेखिएको स्पष्ट भएको हुनाले संवत् पढ्नलाई त्यति कठिन भएन। अभिलेखको पाठमा “शिलास्तम्भ” भन्ने शब्दको प्रयोग भएबाट यो शिलास्तम्भको खण्डित भाग हो भन्ने बुझिन्छ। यस शिलालेखमा २५ पंक्ति अभिलेख उत्कीर्ण रहेको छ। अभिलेखको दायाँ तथा बायाँ छेउ र तल्लो भाग खण्डित रहेकोले पाठ अपूरो छ। अभिलेख पाठको नाप लम्बाइ ३१ इञ्च र चौडाइ ८ इञ्च छ। अभिलेखको पाठ संस्कृत भाषामा पूर्व लिच्छवि लिपिमा लेखिएको छ। उक्त अभिलेखमा वृषदेवको नाम उल्लेख छ।

अभिलेखको मूल पाठ यस प्रकार छ—

१. (संवत्) ३८१ वैशाख मासे शुक्ल (पक्ष).....
२. अभिजिति मुहूर्ते शिला स्तम्भ.....
३. स परि चुम्बित वक्त्र पञ्च.....
४. मन्मथ शरी लभते व काशा.....
५. वग परि वृ हित चारु मूर्ति.....
६. म इव वर्ष शतञ्चकार.....

७. स्वतनयेः शुशुमे महद्भि.....
८. म गुणैः प्रणतं रुदारैः.....
९. (उ) च्च गिरि शृङ्ग समाप्प्रतोदीम्.....
१०. र विधान विशारद त्वात्.....
११. षडल नभस्तल निर्म्मलेन्दोः.....
१२. नयनो वृषदेव नामा.....
१३. (भ) गवतः प्रतिमां सुरूपाम्.....
१४. विपुलानि धनानि तस्मै ध.....
१५. थित वीर्य्यं वल प्रतापो.....
१६. जनभृत्य सुहृदद्विजानाम्.....
१७. भिव शक्त शरणिट वर्षम्.....
१८. मधिरुह्य स वायु वेगम्.....
१९. म्य युधि सर्वगुणोपपन्नो.....
२०. ग्रह इव प्रिय चारु मूर्ति.....
२१. ऋतुषु नैक विधेषु नित्यम्.....
२२. परिशुद्ध विधान कर्म.....
२३. गुपचयनैर्व्वसुधांस म (स्ताम्).....
२४. य सकलां सुतय (नाम्).....
२५. नयः प्रतिमा.....

शब्दार्थः—

३८१ वैशाख महीना शुक्ल पक्ष
वैशाख मासे— वैशाख महीनामा, शुक्ल—शुक्ल
पक्ष, अभिजिति मुहूर्ते— अभिजित मुहूर्तमा, शिलास्तम्भ—

हुङ्गाको खम्बा, सपरिचुम्बित- परस्पर चुम्बन गरिएको, वक्त्र पञ्च-पञ्चमुख महादेव, मन्मथशरो-कामदेवको वाणले, लभते-पाउँछ, अवकाशम्-अवकाश, वृंहित-बढेको, चारुमूर्ति- राम्रो मूर्ति, इव-झैं, वर्षशतम्-सय वर्ष, चकार-गरे, स्वतनय-आफ्नो छोराहरू, शुशुभे-सुहाए, महद्भि-धेरै, अनुपम गुणै-अनुपम गुणले, प्रणतै-नुहेका, उदारै-उदार भएका, च्चगिरि-अग्लो पहाड, शृङ्ग-टाकुरा, समाप्रतोदीम-समान फैलिएको, विधान विशारदत्वात्-विधान जानेको हुनाले, नभस्तल निर्मलेन्दो-आकाश-मा रहेका निर्मल चन्द्रमाको, नयनो-आँखा भएका, वृष देवनामा-वृषदेव नामका, भगवतः-भगवानको, प्रतिमा-मूर्ति, सुरुाम-राम्रो, त्रिपुलानि-धेरै, धनानि-धन, तस्मै-तिनलाई, वीर्यं वल प्रतापः-पराक्रम बलको प्रताप भएका, जन भृत्य सुहृद्द्विजानाम्-जनता चाकर मित्र ब्राह्मणहरूको, शरष्टि वर्षम्-६१ वर्षसम्म, अधि-रुह्य-चढेर, सवायु वेगम्-वायुको वेग समान, युधि-लडाईमा, सर्वगुणोपपन्न-सबै गुणले युक्त भएका, ग्रह इव-ग्रह झैं, प्रियं चारु मूर्तिः-प्यारो राम्रो मूर्ति, तक्रु-यज्ञहरूमा, नैक विधेषु-अनेक प्रकारका, नित्यम्-सधैं, परिशुद्ध विधान कर्म-विधान कर्मले शुद्ध भएका, बसुधा-पृथ्वी, समस्ताम्-सबै, सकलां-सम्पूर्ण-मा, सनयनां-आँखा भएका, नयः-नीति र प्रतिमा-मूर्ति ।

टिप्पणी

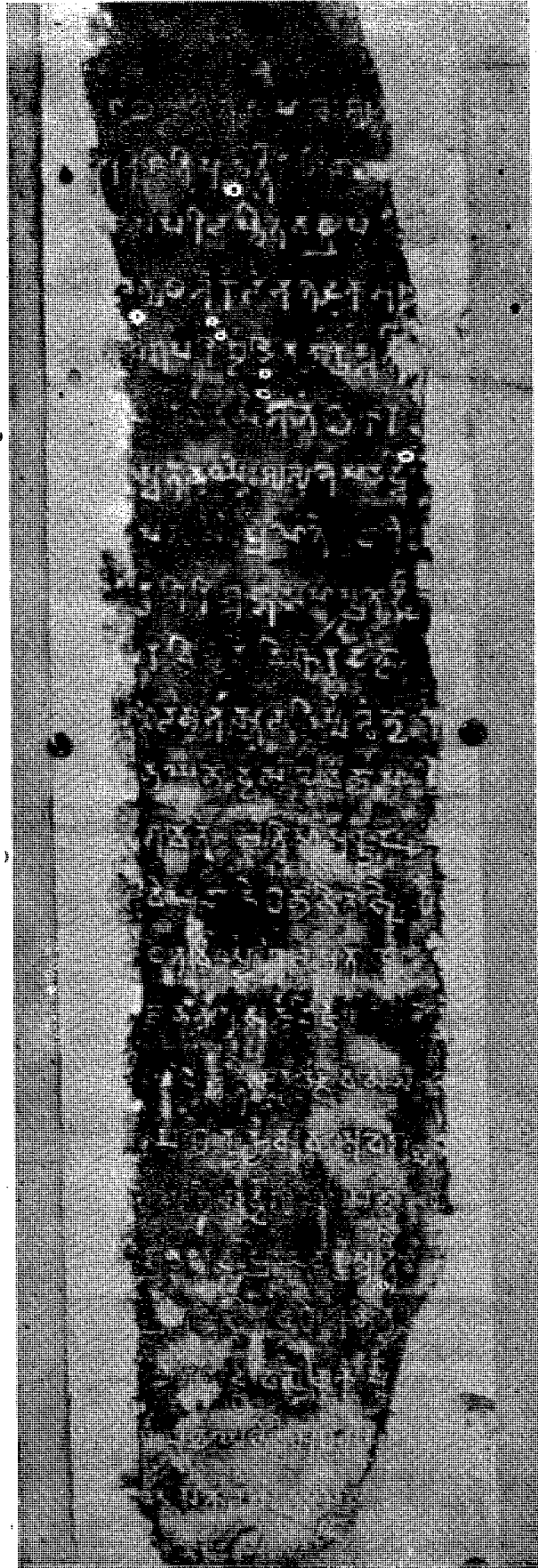
अभिलेखको पाठको दायाँ तथा बायाँ छेउ र -ल्लो भाग खण्डित भइसकेकोले अभिलेखको पाठको बीच भाग मात्रले विवरण अधूरो छ । अभिलेखमा "उच्च गरि शृङ्ग" भन्ने शब्दको प्रयोगबाट शिलास्तम्भ अति ग्लो उच्च पहाडको टाकुरा जस्तो भन्ने भाव झल्किन्छ ।

अभिलेखमा "संवत् ३८१" (वि. सं. ४९४) उल्लेख भएबाट यो मानदेवको शासनकालमा राखेको थाहा हुन्छ । खण्डित यस अभिलेखमा वृषदेवको नाम मात्र उल्लेख भएको छ । सम्भवतः मानदेवको नाम खण्डित भागमा परेको हुन सक्छ ।

अभिलेखमा "वग परि वृंहित चारु मूर्ति", "वक्त्र पञ्च", "परिचुम्बित", "भगवतः प्रतिमा" भन्ने शब्दहरूको प्रयोगले महादेवको राम्रो मूर्ति राखेको बुझिन्छ । त्यसैले यो शिलास्तम्भ पशुपति मन्दिरको आसपास नै रहेको स्तम्भ हुनुपर्दछ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

वि. सं. १४०६ मा बङ्गालका मुल्तान शमशुद्दिन इलियासको नेपालमा आक्रमण भएको थियो । त्यस बेला नेपालका असंख्य देवालय मूर्तिहरूलाई विध्वंस गरेर गएका थिए । पशुपतिनाथको शिवलिङ्गलाई समेत तीन टुक्रा गरी खण्डित गरिदिएका थिए भन्ने कुरा गो. रा. वंशावलीको २८ पत्रमा उल्लेख छ । त्यही बेला यो स्तम्भलाई पनि टुक्रा टुक्रा पारी स्तम्भको अस्तित्व नै नरहने गरी खण्डित गरिदिएको हुनसक्छ । त्यसैले पछि यज्ञशाला निर्माणकार्य भएको बखत थो खण्डित हुङ्गा लाई जगमा उपयोग गरिएको हुनुपर्छ । यस शिलास्तम्भको अन्ध बाँकी भागहरू पनि यस्तै प्रकारले जगमा उपयोग भइरहेको हुन सक्छ ।

यो अभिलेख प्राप्त हुनुभन्दा अघि चाँगुनारायण-स्थित संवत् ३८६ को मानदेवको विजय स्तम्भ लेखलाई नै संवत् उल्लेख भएको प्रथम प्रामाणिक प्राचीन अभिलेख भनी इतिहासकारहरू मान्दै आएका थिए । अब चाँगुनारायणको अभिलेखभन्दा ५ वर्षअघिको संवत् ३८१ को अभिलेख प्राप्त भएको आधारमा प्रथम प्रामाणिक प्राचीन अभिलेख यही सिद्ध हुन आएको छ ।

पशुपतिनाथ प्राङ्गणमा प्राप्त अप्रकाशित लिच्छवि अभिलेख

कपर्दार भोटु पाँडे

-ज्ञानमणि नेपाल-

भारत र चीन विशाल दुई राज्यका बीचमा रहेको सानो नेपाल राज्य दुई ढुङ्गाको तरुल जस्तो छ। यसले आफ्नो परराष्ट्र नीति कुनै एकसंग विशेष संलग्न नभई सन्तुलन मिलाएर चलाउनु पर्छ र मात्रै आफ्नो सार्वभौमसत्ता जोगाइराख्न सक्दछ भन्ने सिद्धान्त दुई सय वर्षभन्दा पहिल्यै श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहबाट कायम गरिबक्सेको थियो। असंलग्नताको यो सिद्धान्त नेपालको लागि आज पनि झन् बढी उपयुक्त र उपादेश बनिरहेको छ। यी छिमेकी दुई देशसंग सम्बन्ध कहिल्यै पनि नबिग्रियोस् र आफ्नो देश असंलग्न परराष्ट्र नीति अवलम्बन गर्दै सार्वभौमसत्ता कायम गर्दै समृद्ध बनिरहोस् भन्ने उद्देश्यले आफूले थालेको एकीकरणको अभियानमा ज्यान दिएर लाग्ने भरपर्दा विश्वासिला भारदार कालु पाँडे र शिवराम सिंह बस्नेतका सन्तानलाई यी दुई ठूला देशका सन्धि विश्रहका कुरा हेर्ने काम सुम्पनु भन्ने उपदेश श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहबाट बक्सेको थियो। त्यसै प्रसङ्गमा मौसूफबाट दरबारभित्रको भण्डारको रेखदेख गर्ने कपर्दारी काम कालु खड्काका सन्तानलाई नछुटाउनु पनि भनी बक्सेको थियो।

“कालु कपर्दारीका सन्तानलाई कपर्दारी नछुटाउनु बस्निको घाहा शिवराम बस्न्यातका सन्तान-

लाई नछुटाउनु भोटको घाहा कालु पाँडेका सन्तानलाई नछुटाउनु”

श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको यो उपदेश केही कालसम्म लागू रहे तापनि भीमसेन थापाको चकचकी चलेपछि पाँडे बस्नेत आदि छ थरी गोरखाली भारदारहरूको सन्तुलन मिलाई काम गर्ने परम्परा तोडियो र एकै वंशमा अधिकार कायम हुने प्रथाको श्रीगणेश भयो। बहादुर शाहको नायबीकालमा दरबारमा विश्वासिला र भरपर्दा भारदारमा पाँडेहरूकै चल्ती-फिर्ती थियो। कालु पाँडेका छोरा दामोदर पाँडे बहादुर शाहका अति विश्वस्त काजी थिए। भोट चीनतर्फको सन्धि विश्रहको काममा केही समयपछिसम्म पनि पाँडेहरूकै प्रमुखता देखिएको छ। श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहबाट कालु खड्काका सन्तानलाई कपर्दारी मान नछुटाउनु भनी बक्सेको थियो तापनि मौसूफको शेखपछि कालु खड्का र उनका छोरा राधव सिंह खड्काले मात्र यो कपर्दारी मान पाएको देखिन्छ। वि. सं. १८४४ सम्म राधवसिंह खड्का कपर्दारी थिए।^१ यसपछि बहादुर शाहले खड्का वंशबाट झिकी यो कपर्दारी खान्की पाँडे वंशकै विश्वासिला भारदार तुलाराम पाँडेका छोरा

भोटु पाँडेलाई दिए । यसपछि धेरै कालसम्म भोटु पाँडे नै कपदार भई कामकाज चलाई आएका देखिन्छन् ।

त्यस बेला राज्यका विशिष्ट विभागमा वा बरसार न्याय कटक अर्थात् सन्धि विग्रह (लडाईभिडाई) अन्ति सुव्यवस्था र न्याय निसाफ पर्दथे । यी विभाग सहालने काजी हुन्थे । नगदी ढिकुटीको रेखदेख गर्ने खजाञ्ची (कोषाध्यक्ष) कहिन्थे भने जिन्सी मालताल भण्डारको कारोबार सहालने कपदार (महाकोषाध्यक्ष) भनिन्थे । वि. सं. १८५६ मा राखिएका विभिन्न ताम्रपत्रमा साक्षी बस्ने चौतरिया काजीहरूका हारमा कपदार भोटु पाँडे खजाञ्ची श्यामलाल उपाध्याय टक्सारी (स्वर्ण रौप्यमुद्राधिकारस्य) भीम खवास रहेका छन् ।^३ यी तीनै पद नगद जिन्सी मालसामानको रेखदेख गर्ने राखन धरन गर्ने अधिकारीका हुन् । यिनको अधिकारको विभाजन गरिएको हुन्थ्यो । तिनमा हामीलाई चासो परेको कपदारी पदको अधिकार कति थियो भन्ने सम्बन्धमा मात्र यहाँ विचार गरिन्छ । कपदार कालु खड्काका छोरा राधवासिंह खड्का वि. सं. १८४४ मा कपदार थिए । पछि यो पद भोटु पाँडेले पाए ।

कपदारको अधिकार

दरबारका अधीन रहेका देशभरिका खेतको आमदानी उठ्तीपुठ्ती बुझिलिने, हिटीचोक कोटभण्डार गोठ बारुदखाना सोरामहालमा परपजनी गर्ने, फारख दिने काम कपदारको हुन्थ्यो । मुलुकभरिका खेतको आमदानी आयस्ता भण्डारमा दाखिला गरी दरबारका केटाकेटी र अरू गोठ खेतका गोठाला खेतालाहरूलाई सिधा सामल बाँड्ने, हिटीचोक कोटभण्डारबाट हिसाबले खर्च गर्ने काम पनि कपदारले गर्दथे । दरबारबाट दिनु पर्ने अनाथ बालक अभ्यागतहरूलाई आफ्ना तजबीजले १ मुरीसम्म अन्न दिने अधिकार यिनको हुन्थ्यो, दरबार साधेर यसभन्दा बढी पनि दिन सक्तथे र धर्मकर्म पाठ पूजा होम आदि कार्यमा खर्च गर्नु पर्दा हिटीचोक मार्फत् दिन्थे, धार्मिक कार्य अट्काउनु नहुने हुनाले आदेश विना पनि आफ्ना तजबीजले खर्च दिने अधिकार यिनको

थियो । घौउ खानीबाट र पराल बेचेर आएको आमदानीले चाँदीका भाँडावर्तन बनाउने काम पनि कपदारले गर्दथे । बारुदखानामा काम गर्ने कामदारलाई रजु काममा ल्याउने र यिनको पजनी गर्ने सोरा बारुद गन्धकको जगेडा गर्ने काम पनि यिनले रात्ररी गर्नु पर्दथ्यो । मधेशका सोरा महालमा जतिसक्यो धेरै सोरा जम्मा गरी राख्ने काम पनि यिनै तदारुखताका साथ गर्दथे, गाई भैसी भेडा बाख्राका गोठको रेखदेख गर्ने ठूलठूला गोठलाई छुट्याई साना साना पार्ने, धरै स-साना गोठलाई एकट्टा गरी ठूला पार्ने तीन वहर दिएर एक कोरली गाई साट्ने र ३ वर्ष उँभोका जति रांगा दरबार पठाउने काम पनि कपदारकै तजबीजले हुन्थ्यो । खेतमा देवी परी बाली विमाख भएमा जाँचीबुझी बाली मिनाहा दिने कर्मी सिकर्मी लोहार सुनार चुनार सुचीकार ताम्रकार धोबी कुसले आदि कामदारलाई काम लाउने, तनखा दिने, कामकाजमा रजु राख्ने काम पनि कपदारकै थियो । यस बाहेक मुलुकभरिका सिसाखानीबाट दैदस्तुर र काछो (सिसाखानीमा लागेको कर) बापत आउने सिसा दरबार दाखिल गर्ने दरबार साधेर बेचनुपर्ने जति बेच्ने काम पनि कपदारले नै गर्दथे । दरबारभित्र चाहिने जति पोसाकको र बाहिर सिरपोउ दिन जति पोसाकको कपडा सिलाउने छेकाउने सबै अधिकार कपदारकै थियो, दशैमा र फागुमा बाँड्नु पर्ने कपडा पनि यिनै बाँड्दथे ।^४ मुख्य गरेर कपडा पोसाकको प्रबन्ध गर्ने कपडा बाँड्ने हुनाले नै कपदार शब्द रूढ हुन आएको देखिन्छ ।

भोटु पाँडेले उपर्युक्त अधिकारका साथ कपदारी खान्की पाएका थिए । यस पदमा रही यिनले वफादारी साथ काम गरेका थिए र धेरै धर्म कीर्तिहरू पनि गरेका थिए । तिनमा हामीले थाहा पाए जतिको मात्र यहाँ उल्लेख गरिन्छ । यस अतिरिक्त कति सन्धि विग्रहको काममा राजकाजमा पनि यिनी खटिन्थे । वि. सं. १८४९ को नेपाल-चीन युद्ध हुँदा चिनियाँ सेनापति टुङ्ग थ्वाङ-संग मेलमिलापका लागि रणजित पाँडे नरसिंह गुरुङ्गहरू साथ यी पनि खटिएर गएका थिए । कुरो नमिलुञ्जेल यिनीहरू चिनियाँको शिविरमा रोकिएर रहे ।^५ पछि वेत्तावतीको अन्तिम युद्धमा पराजय पाएपछि टुङ्ग थ्वाङ-

घा गर्न राजी भए । त्यस बेला चिनियाँ सेनापतिसंग त्रयोफोयो मिलाउन सकेको श्रय यिनी दुई भाइले पाएका थिए र यहाँ आएपछि श्री ५ बाट यिनले साढे चार-साढे चार हातका दुई हात्ती बक्स पनि पाएका थिए ।^६ दुई वर्षपछि नरसिंह गुरुङ्गले काजी मान पाएर वि. सं. १८५२ मा चीन जाने प्रतिनिधिमण्डलको नेतृत्व पनि गरेका थिए । भोटु पाँडे भने एक टङ्कारसंग त्यसै पदमा बहाल रहे । वि. सं. १८७५ सम्म अनेकौं धर्मकीर्ति गर्दै यिनी जीवित रहेका देखिन्छन् ।

भोटु पाँडे भित्रीकोट भण्डारको रेखदेख गर्ने धार्मिक कार्यको चर्चबर्च दिने पनि हुँदा र आफू पनि धार्मिक प्रकृतिकै हुँदा दरबारभित्रको प्रयोगमा त्याग्ने र पूजाका भाँडावर्तनमा यिनको नाम अङ्कित गरिएको पनि पाइन्छ । विशेष गरेर गोरखा दरबारको दशैँ घरको पूजाकोठामा चढाएका भाँडावर्तनमा यिनको नाम कुँदिएको देखिन्छ । जस्तै- वि. सं. १८५० मा गोरखा दरबारमा थाल चढाए । वि. सं. १८५४ मा दशैँमा कन्या भोजनको लागि थाल र शुचिका लागि आवश्यक कोपरा पनि चढाएका थिए । वि. सं. १८५९ मा गोरखा दरबारमा दशैँ घरमा रांगो काट्ने ठाउँमा नैवेद्य राख्ने थाली र त्यसै साल एक छडी पनि यिनले चढाएको देखिन्छ ।^७

वि. सं. १८५५ को जनै पूर्णिमाको भोलिपल्ट परेवाको दिन अर्थात् गाइजात्रामा आफैले गुठी राखेको गौचरको तून थलामा गाइगोरुलाई गर्हुँ खुवाउन र तून चढाउन भनी भोटु पाँडेले सरकार साधी गुठी राखेका थिए ।^८ त्यसै साल श्री ५ रणबहादुर शाहले गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहलाई गादी सुम्पदा गराएको धर्मपत्रमा सही गर्ने भारदारमा यिनको पनि नाम पाइन्छ ।

भोटु पाँडे धार्मिक प्रकृतिका मानिस त छँदै थिए, यस अतिरिक्त राजभक्त देशभक्त पनि त्यत्तिकै थिए । वि. सं. १८६३ मा नेपालमा एक ठूलो अनिष्टकारी घटना घट्यो । रणबहादुर शाह आफ्नै भाइका हातबाट मारिए, यसै काण्डमा धेरै भारदारका साथ उनका दुवै भाइ पनि मारिए । हेलम्बुमा निर्वासित भएर दुःखी जीवन बिताइरहेकी महारानी राजराजेश्वरी पनि सती जान बाध्य भइन् । यस पर्वपछि नेपालमा राजपरिवार र अरू भार-

दारहरूको पनि शक्ति कमजोर हुँदै आयो, भीमसेन थापाको र उनका भाइबन्धुको भने शक्ति राम्ररी प्रतिस्थापित भयो । रणबहादुर शाहका दुई भाइका र अरू भारदारहरूका अनिष्ट मृत्यु, महारानी राजराजेश्वरीको कारुणिक सती गमनलाई पनि टुलुटुलु हेरिरहेका सम्पूर्ण रंति र भारदारहरूको हृदय पनि भिन्नभिन्न रोइरहेको थियो । यस कारुणिक दृश्य देखिरहेका धर्मात्मा भोटु पाँडेको हृदय पनि राजारानीको भक्ति र शोकले द्रवीभून भएको थियो । यसैको फलस्वरूप राजा-रानी परलोक वासी बनेको ६ महीना नबिर्दै भोटु पाँडेले रणबहादुर-शाहको सालिक बनाई पशुपतिनाथको दक्षिण ढोकानेर स्थापना गरी त्यसको पादपीठमा अभिलेख कुँदाई पतिव्रता महारानी राजराजेश्वरीको प्रशंसा गरेका छन् ।^९ जीवित अवस्थामा राजकाजी दाउपेचले गर्दा पति प्रेमबाट अलगिएर भोटे गाउँ हेलम्बुमा निर्वासित भएकी लामा गुरु थापी माला घुमाई हरदम जप गरिरहेकी पतिको वध उप्रान्त पनि भारदारका पेचले राजसिंहासनमा बसेका बालक छोरा राजाको मुखसम्म हेर्न नपाई पतिको चिन्तामा चढेकी महारानी राजराजेश्वरीप्रति सबैको सहानुभूति हुनु स्वाभाविकै थियो । यस सालिकका अभिलेखले यही सहानुभूतिका शब्दलाई सजीवता दिई प्रकट गरिरहेको छ ।

यसपछि यस सालिकको सुरक्षाका लागि भोटु पाँडेले लुभु सेराको १५० रोपनी अर्थात् ६०० मुरी माटाका ६ खेत गुठी पनि राखिदिए ।^{१०} यस घटनाबाट भोटु पाँडेको हृदय धर्ममा राजारानीको भक्तिमा कलि आकृष्ट भएको थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । भोटु पाँडेले राखेको सो सालिकमा कुँदिएको श्लोकले उपयुक्त कारुणिक कुरा नै व्यक्त गर्दछ । सो यस प्रकार छ-

वर्षे वन्हिरसंगजेन्द्र धरणीसंख्यामिते माधवे
मासे देवगुरौ बडाननतिथौ पक्षे सिते सत्वरं ।
साधवी शंभुसरित्तटे रणबहादुरेण भर्त्ता समं
त्यक्त्वा देहमगात् गिरीशपदवीं श्री राजराजेश्वरी ।।

सम्बत् १८६३ साल आश्विन शुदि १३ रोजमा यो सालिक श्री कपदर भोटु पाँडेले बनाई चढायाको हो । सुभम् ।

वि. सं. १८६३ शुदि ६ विहीवारका दिन हड-बडाजैदे वागमतीको किनारमा आई आफना स्वामी श्री रणबहादुर शाहका साथमा सती गएर देह छाडी पतिव्रता महारानी राजराजेश्वरी देवी शिवपुरीमा प्राप्त भइन् ।

यो सालिक स्थापना गरेको महीना नबित्दै कार्तिक शुदि पूर्णिमामा पुनः भोटु पाँडैले आफना छोरा सहित आएर पशुपतिनाथको दक्षिण ढोकानेर रहेको धर्म-शिलाको जीर्णोद्धार गरी नयाँ बनाइदिए ।¹¹

यी बाहेक धर्मात्मा दयालु कपर्दीर भोटु पाँडैले आफनो जीवनको अन्तिम भागमा गरेका धार्मिक कार्यमा काठमाडौँ शहरबाट स्वयम्भू जाने बाटोमा पर्ने विष्णुमतीका पुलको जीर्णोद्धार पश्चिम पहाडतिरबाट आउने बाटोमा पर्ने सो-हखुट्टे पाटीमा धर्मशाला बनाएर त्यता-पट्टिबाट आउने यात्रुको लागि सदावर्त र तुलस्याहीमा मन्दिर अर्को सदावर्तको स्थापना, नरदेवी मन्दिरको जीर्णोद्धार देवीको पूजाजात्रा गुठीको प्रबन्ध आदि प्रमुख थिए ।

वि. सं. १८४६ मा नेपाल-चीन युद्ध हुँदा यहाँ आएका प्रतिनिधि चिनियाँ र भोटे काजी थुनिएर रहेका थिए । युद्ध चम्कँदै गएका बेलाँमा रोकिएका आफना मानिस छुटाउने उद्देश्यले टुङ्गवाङ्गले सलुक गर्ने प्रस्ताव गरी पत्र पठाए । यताबाट पनि नेपाल सरकारले सलुक गर्ने ध्येयले चीनी भोटे काजी साथ लिएर काजी रणजित पाँडे, कपर्दीर भोटु पाँडे, टकसारी नरसिंह गुह्रङ्ग, राम-दास पन्त र बलभद्र खवासहरूलाई पठायो । स्वसपछि कुरा फेरेर चिनिया वजीर टुङ्गवाङ्गले रणजित पाँडे र बलभद्र खवासलाई मात्र यता पठाइदिए, अरूलाई उहाँ रोकिराखे । यस अवस्थामा थुनछेकमा परेका भोटु पाँडैले आफू विपदबाट छुटकारा पाउने आशयले होला, आफनो घर भएको डट टोलनेरकी डटेश्वरी नरदेवीको पूजा गर्ने मन्दिरको जीर्णोद्धार गर्ने गुठी राख्ने जात्रा गर्ने के के भाकल गरेका थिए । छुटेर आएनछि त्यही भाकल पूरा गर्न उनले नरदेवी स्थानमा चाँदीका पूजा भाँडा चढाए, पछि फेरि मन्दिरको जीर्णोद्धार गरी छाना थपी सुवर्णले लेपित पनि गरे । देवीको बलि पूजा जात्रा आदि चलाउन धेरै खेत बारी गुठी राखी आफना टोलेहरूलाई गुठियार

नियुक्त गरेका थिए ।¹²

भोटु पाँडैले धर्मशाला धारा बनाउने, पोखरी खनाउने काम पनि गरेका थिए । आफूले बनाएको धारा पोखरीको लागि गुठी पनि राखेका थिए । श्री ५ गीर्वाण-युद्ध विक्रमलाई साधेर पाएको विर्ता जग्गा ७ रोपनीमा पोखरी र १० रोपनी खेत गुठी राखी वि. सं. १८६४ मा अभिलेख स्थापना गरेका थिए ।¹³

भोटु पाँडैले गाईवस्तुलाई चरनको लागि गौचर राखेको, गाई-गोरुलाई नून, गहुँ खुवाउन भनी जग्गा, गुठी राखेको चर्चा हामीले माथि गर्नुपर्छ, यस अतिरिक्त पशुपतिका आसपासका जङ्गलका बाँदरलाई मकै खुवाउन भनेर पनि रानीवननेरको पाखो, बारी र जग्गा गुठी राखेका थिए । त्यस जग्गाबाट २१ मुरी १२ पाथी मकै आयस्ता आउँथ्यो । त्यस आयस्ताबाट प्रतिदिन पशुपतिका बाँदरलाई ४ माना, गुह्येश्वरीका बाँदरलाई ३ माना र गोरखनाथका मृगस्थलीका बाँदरलाई १ माना का दरले गुठियारमाफत बाँडिदिने व्यवस्था पनि बाँडि-दिएका थिए ।¹⁴

यसरी भोटु पाँडैले घर पालुवा गाईवस्तु र वनैयाँ बाँदर-लाई मात्र सदावर्त लाएका थिएनन्, अपितु टाढा टाढाबाट पश्चिम पहाडतिरबाट आउने यात्रुहरू र जोगी जंगमहरूको लागि बास बस्ने पाटी र भोजनको लागि सदावर्त लाउने व्यवस्था पनि गरिदिएका थिए । यो एक धर्मशाला सदावर्त आफनो घरबास भएको नरदेवीको डट टोल नजीकै पश्चिमतर्फबाट शहर पस्ने ढोकनेर सो-हखुट्टे पाटीमा थियो । अर्को धर्मशाला र सदावर्त महोत्तरी जिल्लामा मटिहानी मठ नजीकै तुलस्याहीमा पनि थियो । तुलस्याही-मा त यिनले एउटा ठूलो लक्ष्मीनारायणको मन्दिर पनि बनाएका थिए । तुलस्याही भन्ने स्थान मटिहानीको एक कोश पूर्वपट्टि नेपाल-भारत सीमा नेरको ठूलो फाँटमा अवस्थित छ । लक्ष्मीनारायणको मन्दिर धर्मशाला बगैँचा, जलाशय आदिको निर्माण गरी आउने यात्री, जोगी जङ्गमहरूलाई सदावर्त गाई भोजन गराई भोटु पाँडैले आफनो र आफना बाबु बाजेको पुण्य बढाएका थिए । यसको लागि उनले महोत्तरीको यही तुलस्याहीको आस-पासमा धेरै विघा जग्गा गुठी राखेका थिए । यही मधेश

जगमाको आयस्ताले काठमाडौंको र तुलस्याहीको लक्ष्मी-
नारायण स्थानको पूजाआजा, सदावर्त पनि चल्दथ्यो ।
दुर्बैतर्फको सदावर्त चलाई लक्ष्मीनारायणको पूजा गरेर
पूजारीलाई खान्की दिएर बाँकी रहेको आयस्ता आफ्ना
छोरा गजदल पाँडेले खानू भन्ने व्यहोरा उक्त शिलालेखमा
लेखिएकोले उनका वंशजले अहिलेसम्म नै सो तुलस्याही
मन्दिरको पूजा चलाई आयस्ताको उपभोग गर्दै आएका
छन् । तुलस्याहीमा राखिएको एक ठूलो शिलालेख त्यही-
का मन्दिरका घण्टाका अभिलेखले पनि भोटु पाँडेका
कीर्तिलाई अमर गराइरहेछन् ।¹⁵

टिप्पणी

- १) श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको
उपदेशबाट ।
- २) धनबज्र बज्राचार्य समेत सम्पादित शाहकालका
अभिलेख, पृ. १७२-१७३ ।
- ३) उही, पृ. २७४, २७५, २८२, २८६, २९०,
२९४, २९९ र ३०३ ।
- ४) नरहरिनाथ सम्पादित इतिहास प्रकाश, पृ. १५० ।
- ५) धनबज्र, ज्ञानमणि—ऐतिहासिक पत्र संग्रह,
पृ. ५९ ।
- ६) यही तल परिशिष्टमा प्रकाशित पत्र द्रष्टव्य ।
- ७) शाहकालका अभिलेख, पृ. २१९, २३४, ३५०,
३७२ ।
- ८) उही, पृ. २३९ ।
- ९) संस्कृतसन्देश, वर्ष १, अङ्क ६, पृ. १८ ।
- १०) शा. अभि., पृ. ४३४ ।
- ११) उही, पृ. ४३२ ।
- १२) उही, पृ. ३६६-७० ।
- १३) उही, पृ. ४४७-४८ ।
- १४) उही, पृ. ४५९-६० ।
- १५) यही तल परिशिष्टमा प्रकाशित अभिलेख द्रष्टव्य ।

परिशिष्ट

१
(प्रशस्ति)

आगे दारोगा महादेव पाध्या दामोदर जैसी मधु षवास
जोरावर षवास अर्भसि षवास प्रति जाधीआ पोला षेदा
हाती मध्ये भोटु पाँडे नरसिंह टकसारीके चीनीयासीत

घाई गरि आआको सीरोपात्र हाती बुद्ध २ हात नवो ९
तनुषाह गरि बकसी वसोजीम तपसील भरीदेउ बही
बुद्धदा मोजरा पर्ला.....

तपसील

भोटु पाँडेके हाती १ हात ४।।
नरसिंह टकसारिके हाती १ हात ४ ।।
इती सम्बत् १८४९ साल फागुन वद्री ६ रोज ७ शुभम्
१२/१६०
(यो पत्र जगमान गुब्जको नेपालकी एकीकरणमा मुसु-
हको भूमिका, पृ. १३१ मा पनि प्रकाशित छ ।)

२

(प्रशस्ति)

आगे टकसारि नरसिंहप्रति प्रादनका श्रीदेगुलतलेको
छानामा सुन धपनाकन ब्रेस पन्नादार सुना तोला ३२ दर
१७ रुपैयाको सुन भोटु पाँडे कपर्दीर मार्फत श्रीवेउं
टकसारको ब्रहि बुद्धदा मोजरा पर्ला इती सम्बत् १८५०
साल मिति वैसाक वदि १० रोज

२९।१८०

३

महोत्तरी मटिहातीनेर तुलस्याहीको नारायण
मन्दिरको भोटु पाँडेको अभिलेख

(चन्द्र)

(सूर्य)

(गण्डनारायण)

श्रीरामज्यू ६

श्री मन्वायेत देवता

- १ स्वस्ति श्रीगिरिराजचक्रबूडामणितरनारायणेत्यादि
त्रिविधविरूदाबलि विराजमानमानोन्नत श्रीमन्महारा-
जाधिराज -
- २ श्रीश्रीश्रीमहाराजे गीर्वाणयुद्धविक्रमसाहबहाबुरसम्सेर-
जङ्गदेवानाम् सदा समरविजयिनाम्—आगे कपर्दीर
भोटु पाँडे
- ३ के तैले आपना बाबु बराज्यूको तामा पकनजोलमा
धर्मसाला बनायाको सदावर्त राषनानिमित्त जिल्लै
महुतरि प्रगन्ना कौरा
- ४ डिमध्ये माघो साहिले कालाबंजर बसायाका एकसट्टि
सालमा कपर्दीर षानगिमा पन्थाको मौजे बहेडा
गैह असलि दायलि ससि-

- ३ मको मेडबन्दी मोफसलका अमला बुब्बा नैनसि
डिठा बुवा गजसि फौजदार धर्मसि भडारि श्रीकृष्ण
चौभान फौजदार रमानन्द पाठ्या
- ६ मोनसिफ मोहर चौधरि गंगाराम चौधरि पेस्कार
लालसिदास मोहनदास नायेब पेस्कार धर्मपतिदास
नारायणदत्तदासका चौधरि लालदास तजघा (?)
- ७ चौधरि चूडामणिदास कानुगोए तोतिरामदास जंवार
महत वनमाषिदास रघुनाथ राये जेठरैयति प्रगन्ना
महतारि चौधरि बुधसेनदास हिर्द
- ८ विदास प्रगन्ना बसराहा कानुगोये लेषनारायणदत्त
प्रगन्नामहतारि लाला बैजुलाल सिमानदार वाकिफ-
कार पिथि राउतहरूले ग—
- ९ व्यावमोजीम तस्को साध उत्तरका सिमाना बुढज
मुनि सतवेधाका पछवारि कान्हीपर सिमरका गाछ
छोटा तिस्का पश्चिम येक
- १० र सिपर पिगरका गाछ तिस्का उत्तर चार डेगपर
किलाकोइला १ तिससौ पश्चिम धनहर चौरिका
पश्चिमदक्षिण उत्तर दछि.
- ११ न नासिछोटा तिस्का पछवारि काधिपर किला
कोइला १ तिससौ पश्चिम जीमडका गाछतर किला
कोइला १ तिससौ पश्चिम कुकु
- १२ र धरि पोखरिका दक्षिण धुरपूर्व पश्चिमे धुरका
पछवारि मुहुडा कौइलाकिला १ किलाकोईलासौ
उत्तरे दछिने धुर धुरका उत्तर
- १३ वारि मुहगपर किलाकोइला १ किलाकोईलासौ
पश्चिममहु धुर धुरसौ पश्चिम पोषरको दछिन-
वारि भिडासौ पश्चिम
- १४ जिमडाका गाछ तिस्सौ पश्चिम डौडिका पछवारि
काधिपर किलाकोइला १ तिस्सौ पश्चिम सोझ
दोश्रा डौडिका पुवारि
- १५ काधितक तिस्सौ उत्तर मार्घा साहिका जिराति
डौडिको उत्तर वारि आरितक तिस्सौ दक्षिण नया
भिडक पुवारिकात कि—
- १६ लाकोईला १ किलाकोईलासौ पश्चिम षलहृदिडिहका
पूर्व डौडाका पुवारि काधिपर कोईलाकिला १ किला
कोई
- १७ लासौ उत्तर घाघरि दाबिल डौडा तिस्का पुरवारि
किलाकोइला १ तिस्सौ पश्चिम घाघरि दाबिल
बिगहि नदि पछ
- १८ वारि सिमात(क) बिगहि नदि दछिनका सिमान
विमहिजमुनिका दोमुहानसौ उत्तर तिस्सौ पूर्व
जमुनी नदिसौ सामि
- १९ ल सतवेधाका वुढ जमुनिका दोमोहानतक तिस्सौ
उत्तर पहिला किलाकोइला सतवेधा बुढजमुनिका
- २० पछवारि काधिपर छोटासिमरको गाछ तिस्का पश्चिम
पिडारको गाछका उत्तर चार डेगपर को
- २१ ईलाकिलातक हदमहद येति सिमानभित्तको जगाको
तम्वापत्र मोहर गरिबकस्या यो जगा
- २२ को उत्पन्नले सदावर्त्त चलाउनु यो सदावर्त्त यो
षण्डित् गर्नामा पस्ला हिदु भया गाइ मान्याको पाप
मुस
- २३ लमान भया हराम षाया मान्याको पाप लागला
जस्ले यो जगा सदावर्त्त थामनामा पस्ला तसलाई
श्रीपञ्चायन
- २४ देवताका सुद्रिष्टि होला
स्वदत्तां परदत्तां च यो हरेच्च वसुंधराम्
षष्ठिवर्ष सहस्राणि विष्ठायां जायते कि
- २५ मि. इति सम्बत् १८६२ साल मिति चैत्र शुदि १
रोज ६ शुभम्
- २६ मोहरमा मार्फत रह्याको मार्फत प्राणसाह
मार्फत रणद्योत साह मार्फत सेरबहादुर साह
- २७ मार्फत रणजित पाडे मार्फत भिमसेन थापा
मार्फत दलभंजन पाडे मार्फत रणध्वज थापा
- २८ मार्फत बहादुर भण्डारि मार्फत बालनरसिंह कुवर
मार्फत नरसिंह मार्फत उदै गीरि शु
- २९ भम्=
- ३० यस जगाका उत्पन्नले पकनाजोलमा धर्मसालाको
सदावर्त्त र तुलस्याहिमा स्थापना
- ३१ गन्याको स्वामिनारायणका थानमा सदावर्त्त चलाई
अ्रजन देवताको नीत्ये नैमित्ति—
- ३२ क पूजाको सराजाम कत्तितक (न) घटाई पुजा गर्नु
पुजाहारिको षानगि पनि सालिन्ना

३३ क (ति) नघटाई दिनु येति षर्च गरि सेक वाकि
रह्याको गज दल पांडेले पानु भनि बंदे

३४ (ज बांधी) राष्यौ — —

(यो अभिलेख मटिहानी मठदेखि सोझ १ कोश
जति पूर्वपट्टि नेपाल-भारत सिमाना नजीक तुलस्याहीमा
भोटु पांडेले स्थापना गरेका नारायण मन्दिरको प्राङ्गणमा
अवस्थित छ । यो अभिलेखको उतार मैले जनकपुर जले-
ध्वर मटिहानीका अभिलेख उतारेर ल्याउने प्रसङ्गमा
जाँदा पाएको हुँ । यसको उतार लिदा मेरा साथ जाने
पुण्यप्रसाद घिमिरेले सहयोग गरेका थिए ।)

(अभिलेखको शिरमा चन्द्र, सूर्य र माझमा
नारायणको चित्र कोरिएको छ । अभिलेखको शिलामाथि
७१ से.मी., तल ३३ से.मी. चौडाइ छ, १ मी. ९ से.मी.
लामो छ । यही वेहोराको अर्को अभिलेख सोह्रखुट्टे
पाटीमा पनि छ ।)

४

तुलस्याहीका नारायण मन्दिरका घण्टाको

बजदल पाँडेको अभिलेख

सम्बत् १८७५ साल माघ सुदि १५ रोज ४ का दिनमा
तुलस्याहिका श्री ३ स्वामिनारायेण प्रति गरि श्रीकपदार

भोटु पांडेले चौविस घाँनी — — का घन्टा चन्हायाको हो.
बिग्रि फुटदा ७ घाँनि थपि (सं.) १८९३ साले सिति
आषाढ सुदि ११ का दिन ३१ घाँनिका घंट= श्रीगजदल
पाँडेले चन्हायाको हो ॥.॥

भोटु पाँडेको वंशवृक्ष

गणेश पाँडे (गोरखामा राज्य संस्थापक
द्रव्य शाहका प्रमुख सहयोगी)

विष्णु पाँडे

विरु पाँडे

बली पाँडे

विष्णुदास पाँडे

तुलाराम पाँडे (काठमाडौं विजयका दिन
(सरस्वती) वारीले छरेको बारुदमा सत्की
तलेजुमा मृत्यु)

जगजित पाँडे रणजित पाँडे ब्रजवासी पाँडे भोटु पाँडे (कान्छा)
(अन्नपूर्णा प्रशोदा)

बलमञ्जन पाँडे

गजदल पाँडे

गरुडवज पाँडे

नेपालमा मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी चिन्तन-परम्परा : एक अध्ययन

-केदारनाथ प्रधान

विषय प्रवेश

प्रस्तुत अध्ययन नेपालमा मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी चिन्तन-परम्पराबारे अध्ययन गर्ने उद्देश्यले तयार गरिएको छ। नेपालमा अहिलेसम्म भएका हुनसक्ने दार्शनिक चिन्तन-परम्पराबारे चर्चा गरिएको रचना प्रकाशित भएको छैन। अझ स्पष्ट गरी भन्ने हो भने दर्शन वा चिन्तन वा दृष्टिकोणको सम्बन्धमा चर्चा भएको रचना पनि पाइएको छैन। नेपालको प्राग् इतिहास र मानवको उद्भव र विकासबारे समग्र चर्चा नगरिए तापनि विभिन्न कालका प्राग् मानवका अवशेषहरू प्राप्त भएको आधारमा तीसम्बन्धी रचनाहरू प्रकाशित भएका छन्। तर दृष्टिकोणबारे एकाधमा मात्र चर्चा भएको छ र चर्चा गरिएकामा पनि एकदम कममात्र चर्चा वा उल्लेख गरिएको छ। यस किसिमको प्रतिकूल स्थितिमा पनि भविष्यमा गरिने अध्ययन र अनुसन्धानको लागि

सहयोग पुग्ने अभिप्रायले यहाँ प्रारम्भिक अध्ययन प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको छ।

चिन्तनको सम्बन्धमा केही चर्चा अनुसन्धाता निरीश नेपालका दुई वटा रचनाहरू^१ मा खासगरी भारतीय चिन्तनबारे चर्चा गरी नेपाली सन्दर्भबारे पनि संक्षिप्त रूपमा भए पनि उल्लेख र चर्चा गरिएको छ। यी पंक्तिका लेखकको एउटा पुस्तिका^२ मा मानवको उद्भवको सम्बन्धमा 'किरातमुन्धुम्' र 'तम्बा कइतेन' मा भएका उल्लेख र 'सृष्टिको मुहान हिमालय' सम्बन्धी अनुश्रुतिबारे पनि चर्चा गरिएको छ। त्यस्तै अर्को पुस्तिका^३ मा दृष्टिकोणसम्बन्धी केही चर्चा र हाल प्रकाशित पुस्तक^४ मा सामान्य रूपमा भए पनि नेपालमा मानवको उद्भव र विकासबारे चर्चा गरिएको छ। ग्रोम गुरुङ्गको रचना^५ मा नेपालको मानवशास्त्रसम्बन्धी अध्ययनमा अठारौं शताब्दीदेखि यताको सम्बन्धमा छोटो

१. 'जैनिज्म ऐन्ड बुद्धिज्म : अ कम्पेरिजन् ऐन्ड कन्ट्रास्ट' (१९८१) र 'दि फिलोसफी अफ् चार्वार्क्' (१९८१)।
२. आदि मानवको उद्गम र उद्गमस्थल (१९८८)।
३. नेपाली इतिहास लेखनबारे (१९८५)।
४. नौलो नेपाल परिचय (१९८९)।
५. 'आन्थ्रोपोलोजिकल् ट्रेन्ड इन् नेपाल' (१९८७)।

चर्चा गरिएको छ तर त्यसअघिको चिन्तनबारे उल्लेख-सम्म पनि भएको छैन । त्यस्तै मोदनाथ प्रश्रितका पुस्तक-हरू^६ मा मानवको उद्भव र विकासबारे दुवै दृष्टिकोण (सृष्टिवादी र भौतिकवादी) अनुसार केही चर्चा गरिए तापनि नेपाली सन्दर्भबारे केही उल्लेख मात्र भएको छ । जनकलाल शर्माको पुस्तक^७ मा नेपालका मानव र समाज-बारे विस्तृत चर्चा गरिए तापनि प्रस्तुत अध्ययनसित सम्बन्धित विषयको सम्बन्धमा स्पष्ट चर्चा हुनसकेको छैन । भीमभक्तमानसि बस्नेतको पुस्तक^८ र स्वयम्भूलाल श्रेष्ठको पुस्तक^९ मा नेपालमा पाइने 'सृष्टिको मुहान हिमालय' सम्बन्धी अनुभूतिबारे र दोस्रोमा सृष्टिको शुभ्रात हिमालयको दक्षिणको उपत्यकामा भएको सम्बन्धमा सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

माथिको चर्चाबाट नेपालमा मानवको उद्भवको सम्बन्धमा एकाध रचनाहरूमा केही उल्लेख र चर्चा भए तापनि ती रचनाहरू पूर्ण र समग्र नरहेको स्पष्ट हुन आउँछ । यस किसिमको स्थितिमा प्रस्तुत अध्ययनको आवश्यकताबारे स्पष्ट हुन्छ । नेपालको इतिहास, सभ्यता र संस्कृतिलाई उत्तर वा दक्षिणबाट आयात गरिएको भनी मान्ने गरेको सन्दर्भमा प्रस्तुत अध्ययनको औचित्यता र महत्त्वबारे पनि प्रष्ट हुन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययनलाई तयार पार्ने सन्दर्भग्रन्थ सूचीका ग्रन्थहरू, अनुश्रुति, पुराण, केही शिलालेख र केही चिन्तकहरूसितको छलफललाई सामग्रीको रूपमा उपयोग गरिएको छ । त्यसैले लेखक सम्पूर्ण ग्रन्थकार र सहयोगी व्यक्तिहरूप्रति आभारी रहेकोछ। साथै यस लेखलाई त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय इतिहास शिक्षण विभागको गोष्ठी (२०४३।३।२९)मा प्रस्तुत गर्दा विशेष प्रो. डा. प्रेम-रमण उप्रेतीद्वारा दिइएका सुझाव अनुसार केही संशोधन पनि गरिएको छ र लेखक उहाँप्रति पनि आभारी रहेको छ ।

१. प्रारम्भिक चिन्तन

हामी रहँदै आएको विश्व-जगत् र जीवनको उत्पत्तिबारे मानिसले धेरै पहिलेदेखि नै सोचन थालेको हो र यससम्बन्धी शोध-खोज अहिलेसम्म निरन्तर जारी रहेको छ । पशु-जगत्देखि मानवलाई भिन्न बनाएको मस्तिष्क र यसको माध्यमले गरिने चिन्तन कसैको अनु-कम्पाबाट पाएको उपहार होइन । यो हामी रहँदै आएको समाजकै उत्पादन हो (चाइल्ड १९७८ : २२) । तर यो चिन्तन कहिलेदेखि शुरू भयो भनी भन्न कठिन छ र यसबारे मानवशास्त्री र समाजशास्त्रीहरूले निक्यौल गर्न सकेका छैनन् । सामान्य चिन्तन त मानिसले आरम्भदेखि नै गर्दै आएका हुन् तर आत्मासम्बन्धी चिन्तन सम्भवतः ५० हजार वर्षभन्दा अघिदेखि नै गर्न थालेका हुन् । गरेका मानिसलाई सपनामा देखेपछि मानवका दुई वटा आत्मा रहेको र तीमध्ये एउटा आत्मा ऊ मरेपछि पनि जीवित रहन्छ भन्ने ठानी आत्मालाई मान्ने र मरेपछि लाशलाई गाड्ने चलन आजभन्दा करीब ५० हजार वर्ष अघितिर जर्मनीका निआन्डर्थल (Neanderthal) मानव मा रहेको (पूर्वोक्त : २१) पाइन्छ । समुदाय वा परिवार ठूलो भई हांगा छुट्टिदा गणजातिको प्रादुर्भाव भयो र रहँदै-बस्दै गर्दा स्वच्छन्द यौन स्वतन्त्रतामाथि रगतको नाताको आधारमा बन्देज लाग्दै गरेपछि भिन्न रक्त सम्मिश्रणको कारण मानवको मस्तिष्कको क्षमता र चिन्तन शक्तिको अभिवृद्धि शारीरिक परिवर्तनसंगै हुँदै आयो । आगोको आविष्कार गर्न जानेपछि र खासगरी उपत्यकाको नदी किनारमा पुगेपछि शिकारी-अर्थतन्त्रबाट कन्दमूल र जलचर प्राणीमा निर्भर हुने अर्थतन्त्र बा व्यवस्थाले आगोमा पोलेर खाने प्रक्रियाको अरु विकास हुनगयो । पशुपालन र कृषिजस्ता नयाँ व्यवसायको प्रादुर्भावले अतिरिक्त उत्पादनको अवस्थिति, व्यवस्थित बस्तीको थालनी र पछि धातुसमेतको प्रादुर्भावले समाजमा

६. जीवाणुदेखि मानवसम्म (१९८६) र आस्था तथा प्रथा : एक विवेचना (१९८७) ।

७. हाम्रो समाज एक अध्ययन (१९८२) ।

८. नेपालको ऐतिहासिक झलक (१९५६) ।

९. हामी नेपाली (१९७१) ।

माताको स्थानमा पिता स्थापित भई समाजमा दुई वर्गको आधारको संशर्षर्ष मानवको चिन्तनको क्षितिज पनि करकिलो बन्दै गयो । फलस्वरूप मानिसले उत्पादनमा कुसुद मिलेका र उत्पादनमाथि हुँकम चलाउने व्यक्तिले वा समूहले नयाँ-नयाँ चिन्तन गर्न थाले । यस्ता व्यक्ति वा समूहमा अधिकांशतः पहिलेका युद्ध नायक अथवा पुरेते वा ब्राह्मी पदमा रहेका समाजका पुरुष नायकहरू पर्दछन् । मानवको मस्तिष्कको सबैभन्दा ठूलो (भव्य) युग ५०००-३००० ई. पू. तिर भएको (सांक्रुत्यायन १९८३ : भूमिका '५') भनी मानेको पाइएबाट धातुयुगपछि नै मानवले जगत्सँग आफ्नो उत्पत्तिबारे समेत अलि व्यवस्थित रूपले चिन्तन गर्न थालेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ ।

मानवले आफू र आफू रहेको संसारको उत्पत्तिको सम्बन्धमा सोच्दा प्रजनन-क्रियाद्वारा मानव जन्मिने कुरा धेरै अधिदेखि थाहा पाए र यसको परिणामस्वरूप योनि र लिङ्ग एवं जलहरिसहितको शिवलिङ्गको पूजा गर्न थाले । तर प्रकृतिका अन्य रहस्य बुझ्न नसकेपछि 'आत्मा' को परिकल्पना गर्न पुगे र पछि यसै 'आत्मा' बाट 'जीव', 'ईश्वर', 'देव', 'परमात्मा', 'परमेश्वर' आदि नाम देखिए, जो 'रहस्यमय' तथा 'अदृश्य शक्ति' क अनेक परिकल्पित रूप हुन् । 'ईश्वर' बाट अथवा उसको 'अपरम्पर लीला' वा 'असीम अनुकम्पा'को परिणाम जगत् लगायत सम्पूर्ण पदार्थ र प्राणीको सृष्टि भएको धारणाको विकास भयो । यही धारणालाई सृष्टिवादी वा आदर्शवादी भन्ने गरिन्छ । त्यस्तै प्रकृति र यसका कतिपय रहस्यहरूबारे थाहा पाएपछि तिनलाई प्रकृतिकै उपज मान्ने धारणा पनि संगसंगै विकसित भयो । यस धारणालाई वैज्ञानिक वा भौतिकवादी भन्ने गरिन्छ । जगत् र जीवको उत्पत्तिमा प्रकृतिको भूमिकालाई मान्दै सृष्टिवादी ढङ्गको धारणा पनि पछि देखिएको छ र यसलाई सृष्टिवादी-भौतिकवादी वा पराभौतिकवादी भन्ने गरिन्छ ।

२. सृष्टिवादी चिन्तन

सृष्टिवादी चिन्तन वा धारणा संसारको प्रत्येक जसो धर्ममा रहेका कथाहरूमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । अस्तो कथा पहिले एउटा मुलुक (आज इराक भनिने

मेसोपोटामिया वा हिमालय प्रदेशको कुनै एउटै मुलुक) मा उत्पत्ति भई संसारको अनेक ठाउँमा स्थानान्तरण भएका जनजातिसितै फैलिई विभिन्न रूप देखिएको भनी मानिन्छ । इसाई धर्मग्रन्थ 'बाइबिल' मा मानवको उत्पत्ति माटोको मूर्तिमा 'ईश्वर' ले फुकेर प्राण भरे र त्यसको करडको एउटा हाड लिई स्वास्नीमानिस बनाए भन्ने उल्लेख गरिएको छ । इस्लामी धर्मग्रन्थ 'कुरान' (५७। १।१४) मा माटोद्वारा सृष्टि गरिएको मूर्तिमा एक थोपा तुच्छ तरल पदार्थ मिलाई अत्मा फुकेर बिउँताए (नेस्तुर्ख १९६७ : ९) भन्ने उल्लेख पाइन्छ । चीनको नुवाको कथामा माटोद्वारा मानिस बनाएको (लानपो १९८० : प्राथमिकी 'ii') भनी वर्णन गरिएको छ । यी तीनवटै कथाहरूको रूपमा केही भिन्नता रहे तापनि सार भने एउटै रहेको छ । 'बाइबिल' मा 'आदम' र 'इभ' को नाम, 'किरात-मुन्धुम्' मा 'सुसुङ्गे लालाङ्गे' एवं 'लेप्मुहाङ' को कथाको वर्णन गरिएको छ । हिन्दू पुराण-हरूमा कर्त ब्रम्हा र तिनकी छोरी (शर्मा हरवश १९७२ : ६-७), ऋग्वेदमा कर्त शिव र तिनकी छोरी, कर्त इन्द्र (३।३।३३), कर्त त्वस्ता विश्वकर्मा (३।५।५४), कर्त अग्नि (३।५।५५) र कर्त-कर्त कथित नृवंशको पिता कश्यप ऋषिबाट मानव वंशको उत्पत्ति भएको भनी उल्लेख गरिएको छ । अष्ट्रेलियाका धार्मिक कथाहरूमा सर्वप्रथम उत्पत्ति भएका 'माकू' र 'महोरानुई रङ्गी' नामका दुई स्त्री र पुरुषबाट जन्मेका 'रङ्गी पोतिकी' नामक आकाशको पृथ्वीसित विवाह भएको र यसैबाट सारा संसारको सृष्टि भएको (शर्मा १९८२ : १०-१४) उल्लेख पाइन्छ । नेपालका किराँतहरूमा आफ्नो वंशको उत्पत्तिको सम्बन्धमा आकाश र पृथ्वीको संयोगबाट 'निमा मरेमा' को जन्मकथा बताउने गरेको (पूर्वोक्त : २८२) पाइन्छ । यसमा अष्ट्रेलियाको कथासित सामञ्जस्यता रहेको कुरा टङ्कारै देहन सकिन्छ । पारसी धर्मग्रन्थ 'जेन्दाबस्ता' अनुसार 'अहुर्मज्द' ले आफ्नै इच्छाले र श्रीमद्भागवतको एउटा कथा अनुसार ब्रम्हाले सबै जातको सृष्टि गरे (प्रश्नित १९८६ : ६-७) भनी मानेको पाइन्छ ।

३. वैज्ञानिक चिन्तन

एशिया महादेशमा जस्तै यूरोपमा ७००-६०० ई.पू.देखि वा इसाइहरूद्वारा मानिने 'परमेश्वर' इशु जन्मनु अघिदेखि नै मानव 'देवी चमत्कार' नभै प्रकृतिबाटै उत्पन्न भएको वा प्रकृतिकै उपज हो भन्ने धारणा प्रकट गरेको पाइन्छ। पछि जर्मनी, रूस, पूर्वी भागमा र भारतमा पनि बृहस्पतिद्वारा शुरू भएको भौतिक चिन्तन, जो चार्वाकको समयपछि भारतीय चिन्तन धारामा 'आदिम भौतिकवाद' को रूपमा जानिएको 'चार्वाक मत' (तिवारी १९८६ : ५) वा 'लोकायत मत' (नेपाल १९८१; २ : १५) को रूपमा प्रसिद्ध हुनगयो, अनुसार सम्पूर्ण विश्व-ब्रम्हाण्ड र जीव जगत् पदार्थकै उपज हुन् भन्ने धारणा देखिएको थियो। यसअघिका आदर्शवादीहरूद्वारा रचिएका भनी मानिने वेद र पुराणहरूमा पनि भौतिकवादी प्रभाव वा आभास प्रशस्त पाइन्छन्। इटालीका विद्वान् लुसिलियो वानिनि (Lucilio Vanini, १५८५-१६१९) लाई जिउँदै जलाएर मारे जस्तै भारतमा चार्वाकका ग्रन्थहरू जलाएको, ब्रम्हण जावालीलाई रामको विरोध गर्दा निर्वासन गरेको (रामायण), चार्वाक नाम गरेका ब्रम्हा राक्षसलाई हस्तिनापुरमा युधिष्ठिरको विजय प्रदेशको निन्दा गरेकोमा कारवाही र हत्या गरेको (महाभारत; नेपाल १९८१-२ : १४) आदि घटना घटे तापनि भौतिकवादीहरूले आफ्ना चिन्तनलाई दमनका बाबजूद निरन्तर अघि बढाउँदै लगेको पाइन्छ।

अठारौं शताब्दीदेखि विश्वमा, खासगरी, यूरोपमा चलेको पुनर्जागरणले यस क्षेत्रमा पनि परिवर्तन देखियो। भारततिर धार्मिक तथा सामाजिक सुधारको रूपमा आर्य समाजको आन्दोलन चलेको पाइन्छ। पहिले सोह्रौं शताब्दीसम्म वानिनि (Vanini), हार्वे (Harvey), एन्ड्रियाज (Andreas) आदिले पशु र मानवबीचको सामञ्जस्यता र भिन्नता छुट्टयाएकोमा क्यारोलस लिनाएउस (Carolus Linnaeus, १७०७-१७७८), जर्ज कूवियर (George Cuvier, १७६९-१८३२) चार्ल्स लायल (Charles Layell, १७२७-१८७५) आदिका अनुसन्धानबाट मानव पशु-जगत्कै हुन् तापनि नरवानर (Anthropoid) भन्दा भिन्न र विशेष प्रकारका जीव हो भन्ने धारणाको

प्रारम्भ भयो। मानवलाई वानरवर्गका सन्तान भन्ने अवधारणाको प्रारम्भपछि बेलायतका जीवशास्त्री चार्ल्स डार्विन (Charles Darwin, १८०९-१८८२) ले आफू-भन्दाअघिका कावर्जनेभ (Kaverznev, १७७५), चेनिशेभ्स्की (Chernyshevsky, १८२८-८९), जो लामार्क (Jean Lamarck, १७७४-१८२९) आदिका अवधारणाको अध्ययन एवं संसारको विभिन्न कुनाबाट सग्रह गरिएका पुरातत्त्व, पुरासत्त्व (Palaeontology), अस्थि-अवशेष आदिको अनुसन्धान र अध्ययनबाट वानर बाटै विभिन्न चरणहरूबाट गुज्रँदै मानवको विकास भएको हो भन्ने विकासवादी धारणा अघि सारे। जीव जगत्को वर्गीकरण लिनाएउस (Linnaeus) ले समकालीन जीवित पशुहरूको आधारमा (Synchronic) गरेका थिए भने डार्विनले जीव-विकासका विभिन्न चरणहरूको ऐतिहासिक विकासको आधारमा (Diachronic) गरेका थिए। डार्विनको सिद्धान्त समग्र र पूर्ण रहेको छैन र यो सिद्धान्त उनका पूर्ववर्ती विद्वान्हरूको धारणाको परिमार्जित रूप हो तापनि पूर्व धारणाभन्दा उनको धारणा तुलनात्मक रूपले पूर्ण र समग्र मान्न सकिन्छ।

पूर्वतिर डार्विनभन्दा अघि चीनका प्राचीन जीवशास्त्री त्सी त्से (Tso Tse) को सबै जीवको उत्पत्ति एउटै जातिबाट विस्तार-विस्तार र निरन्तर परिवर्तन र विकास हुँदै भएको हो (प्रथित १९८६ : ५८-५९) भन्ने विचार ६०० ई. पू. तिर नै प्रकट भए तापनि डार्विनको विचार सर्वप्रथम प्रकाशमा आएकोले उनलाई विकासवादी सिद्धान्तका नयाँ व्याख्याता वा जनक भनी मान्ने गरेको पाइन्छ। वानरभन्दा पछि कुन-कुन चरण हुँदै कहाँ, कहिले र कसरी मानवको उद्भव भएको हो भन्नेबारे अझै निकरौंल हुन नसके तापनि विकासका दुई चरणहरू-संख्यात्मक वा मात्रात्मक (Quantitative) र गुणात्मक (Qualitative) परिवर्तनलाई पार गर्दै वानर वर्गबाटै मानवको विकास भएको हो भन्ने कुरामा सहमत छन्। तल हालसम्म विद्वान्हरूले गरेका अध्ययनको आधारमा मानवको विकासबारे संक्षिप्त रूपमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिन्छ।

आजभन्दा करीब १.५ अरब वर्षअघि पृथ्वी चिसिएपछि जलीय आधारबाट वा द्विविधतः समुद्रको नुनिलो पानीमा सबैभन्दा प्राचीन पशु वा मनस्थिति भनी नछुटिएको आल्गीय (Algae)को उत्पत्ति भएको विश्वास गरिएको छ। प्रारम्भका अक्रोशीय वा प्राक्क्रोशीय र त्यसपछि प्रोटिस्टा (Protista), मोनेरा (Monera) जस्ता जीवाणुको विकास हुनगयो। यसपछि बैक्टेरिया (Bacteria) र जीवहरूको बीउ भनिने पृथ्वीको १०५ वटा तत्त्व भएको प्रोटोप्लाज्म (Protoplasm) देखिए, जसबाट लेउ जस्ता वनस्पति र अति साना कीराहरूको विकास भएको भनी मानिन्छ। यसै आधारमा आजभन्दा करीब ५७ करोड वर्षअघि पृथ्वीमा जीवकल्पको प्रारम्भ भएको मानिन्छ। बहुकोशीय जीवबाट आजभन्दा करीब ४० करोड वर्षअघि डँडाल्नी नभएको (Invertebrate) माछा (Jelly Fish) र झण्डै ३२ करोड वर्षअघि डँडाल्नी भएको (Vertebrate) माछाको प्रादुर्भाव भयो। यिनै जलचर प्राणीबाट २५ करोड वर्षअघि जल एवं स्थलचर वा उभयचर जीव—झाँते किरा, गँगटो, संखे किरा, कछुवा आदि र १९ करोड वर्षअघि विशाल शरीरका गोही, डाइनोसोर आदि एवं विशालकाय पंक्षी आदि विकसित भए। आजभन्दा करीब १५ करोड वर्ष—अघि पशु—पंक्षीमध्येको पशु शाखाबाट स्तनपायी (Mammal) जीवको विकास हुनगयो। यिनै स्तनपायी जीवमध्येबाट विकसित एउटा शाखाले रूखमा चढ्न समेत सिके, जसलाई वैज्ञानिकहरू कीरा—फटेङ्गाजीवी (Insectivora) भन्दछन् र सामान्यतया यसलाई छुचुन्द्रे पनि भन्न सकिन्छ। यसकै सन्ततिको रूपमा सबै वानरका पुर्खा—अर्द्ध—वानर (Pro-simian) आजभन्दा करीब ७ करोड वर्षअघि पृथ्वीमा देखिएको मानिन्छ।

प्राथमिक वर्ग (Primates)मा मानवको आकृति-सिद्धि मिल्ने वानरहरूदेखि लिएर मानवसम्मलाई लिइन्छ। माथि उल्लेख गरिएको छुचुन्द्रेबाट लामो र जटिल प्रक्रियापछि तुपाइडो (Tupaidae), निशाकपि—राते (Lemur) जस्ता वानरजन्य प्राणी देखिए। सम्भवतः निशाकपि नै अर्द्ध—वानर (Pro-simian) हुन्, जसका स्थानीय प्रकार (Local form) बाट विकसित हुँदै पछि

पुरानो संसार (Old World) का वानर र सोबाट वानरका अनेक वर्ग देखिए। पुरानो र नयाँ संसारका वानरका पुर्खा—वानरलाई अध्ययनमा सरलताको निमित्त आदि—वानर भन्न सकिन्छ, जसबाट विभिन्न प्रकारका वानर विकसित भए। यीमध्ये नरवानरानुगण (Simiidae वा Anthropoid) का हात—गोडाका आकार र तिनको परिचालन प्रक्रिया मानवसित मिल्ने भएको कारण यिनलाई मानवको पुर्खाको रूपमा अन्य वानरभन्दा छेरै सम्भावना भएको भनी मानिएको छ। यसपछि कसरी र कुन प्रक्रियाबाट विकसित हुँदै मानवसम्म आइपुग्यो भन्ने कुरा अझै निर्वर्ण हुन सकेको छैन। हालसम्म प्राप्त विभिन्न वानर, नरवानर र मानवका अस्थि—अवशेषहरू र जीवित प्राणीसित समेत तुलना गरी आजभन्दा करीब १.४ करोड वर्षअघि विकसित रामनरवानर (Ramapithecus) लाई वानर र मानवबीचको लुप्त शृङ्खला जीव मानी मानवका पुर्खामा सबैभन्दा सम्भावित जीव भनी मानिएको छ। यस जीवलाई वानरभन्दा ठाडो तर कुप्रो (Bipedal) भएर हिँड्ने भनी मानिन्छ र यसका अवशेषहरू अफ्रिकाको केन्या, यूरोपको हङ्गेरी र एशियाका टर्की, पाकिस्तान, चीन, भारत र नेपालमा पाइएका छन्। यी अवशेषहरूको समयकालको दृष्टिले टर्कीको अवशेषलाई विश्वमा जेठो, केन्याको अवशेषलाई माहिलो र नेपालको अवशेषलाई साहिलो भनी मानिन्छ।

रामनरवानरबाट आजभन्दा झण्डै ६० लाख वर्षअघि दक्षिणी नरवानर (Austrolopithecus)को विकासभयो र यसलाई झण्डै कुप्रो भएर हिँड्ने रामनरवानरको तुलनामा सीधा भएर हिँड्ने जीवको रूपमा मानिएको छ। यसका अस्थि अवशेष अफ्रिकामा मात्र पाइएको छ। यी नरवानर एवं मानवका अस्थि—अवशेषहरू पाइएको आधारमा आजभन्दा ४०—३० लाख वर्षअघितिर संसारको कुनै न्यानो भागमा मानवको विकास भएको भनी मानिएको छ। कसैले अफ्रिका, यूरोप, अमेरिका र एशिया महादेशलाई विश्वको आदि मानवको उद्गमस्थल भनी मान्ने गरिन्छ। यीमध्ये एशियामा निकै धेरै संख्यामा र मानव विकासका विभिन्न चरणका निरन्तर अवशेषहरू पाइएको कारण हाल एशियामाथि अधिकांश विद्वान्हरूको ध्यान

केन्द्रीत भएको छ । एशियामा पनि दक्षिण एशिया र अन्न सगरमाथाको दक्षिणी भिरालोमा यसको सम्भावनाबारे अनुमान गर्न थालिएको छ । यस सन्दर्भमा यहाँ यो कुरा उल्लेखनीय छ कि नेपालको विभिन्न हिमालयमा मानवको विकास-शृङ्खलामध्ये लुप्त रहेको हुनसक्ने जीवमध्ये कुनै एउटाको शाखा हुनसक्ने भनी मानिने हिममानव यती पाइएका छन् र सगरमाथाको दक्षिणी भागको २५०० मी. को उचाइमा लंगूर वानर (Langur Entellus Presbytis) र आसामी वानर (Assamese Macaque) पनि पाइएका छन् ।

मानवको उद्भवपछिको सभ्यताको विकासको सम्बन्धमा प्रारम्भ एवं विभिन्न चरणहरूको समयकालबारे अझै निक्कै लभैसकेको छैन तापनि सामान्यतया प्रारम्भदेखि आजभन्दा १० हजार वर्षअघिसम्मको काललाई प्राचीन दुइ युगको काल र त्यसपछिको ऐतिहासिक युगभन्दा अघिसम्मको काललाई नयाँ दुइ युग भन्ने गरिन्छ । साथै हाल आजभन्दा ५० हजार वर्षअघिदेखि १० हजार वर्षअघिसम्मको काललाई मध्य दुइ युग भनी नयाँ विभाजन गरेको पाइन्छ । मानवशास्त्रको दृष्टिले मानवको शारीरिक आकृति, श्रम र उत्पादनको प्रकृतिको आधारमा मानवानुगुण (Homonidae) परिवारलाई मुख्यतया अस्ट्रालोपिथेकस (Australopithecus) र अस्ट्रालोपिथेसिन् (Australopithecine) गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो वर्गमा मानवभन्दा अघिल्लो शृङ्खलाका दक्षिणी नरवानरलाई लिइएको छ भने दोस्रो वर्गलाई पहिलेकै उप-समूह मानी मानवका सबै शृङ्खलाहरूलाई लिइएको छ । मानवको शृङ्खलामा उभिएर हिंड्ने (प्राचीन पुङ्के मानव-Homo Erectus), समर्थ मानव (आफ्नै हातको श्रमले उत्पादन गर्न सक्ने-Homo habilis), मेधावी मानव (दिमागले पनि सोचेर काम गर्ने-Homo Sapiens वा Sapiental Man), उच्च विकसित मानव (नयाँ कुराको खोज गर्न सक्ने-Homo Sapiens Sapiens वा Advanced Sapiental Man) आदि ।

यस प्रकार मानवको उद्भव र विकासको सम्बन्धमा निरन्तर रूपमा शोध-खोज हुँदै नयाँ-नयाँ

कुराहरू वैज्ञानिकहरूले प्रकाशमा ल्याउँदै गरेका छन् र सृष्टिवादी चिन्तनका पक्षपातीहरूबाट बैज्ञानिक चिन्तनको प्रगतिमा जतिसुकै बाधा र दमन गरे पनि यसको प्रगति निरन्तर रूपमा अघि बढिरहेको छ ।

४. नेपालको चिन्तन-परम्परा

नेपालमा 'शिवले पहिले ल्याएथे सृष्टिको पहिलो बिहान' भन्ने भनाइको साथै 'सृष्टिको मुहान हिमालअ' भन्ने उक्ति पनि प्रचलित रहेको पाइन्छ, तर यी भनाइ कहिलेदेखि केका आधारमा प्रारम्भ भयो भन्ने कुराबारे बसै हो भनी भन्ने कुनै आधार पाइएको छैन । स्कन्द-पुराणग्रन्थगतको 'स्वस्थानी व्रतकथा', किरातहरूको वेद भनिने 'किरात-मुन्धुम्' र तामाङहरूको गाथा भनिने 'तम्बा कइतेन' मा पनि मानवको सृष्टिबारे उल्लेख भएको पाइन्छ । साथै यहाँ प्रचलित विभिन्न पुराणहरूमा पनि सृष्टिसम्बन्धी विवादास्पद कथाहरूको वर्णन गरिएको छ । नेपालका आदिवासी भनिने विभिन्न जनजाति-हरूमा प्रचलित कथाहरूको स्रोत र अनुसन्धान गर्न सकेमा यस्ता उल्लेख अरु पनि पाइनु सक्छन् । तल हालसम्म पाइएका उल्लेखहरूबारे संक्षिप्त रूपमा चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिन्छ ।

'किरात-मुन्धुम्' मा 'आत्मादेव' को आदेश अनुसार 'पोरोमी योम्फामोदेवले मालिङ्गो बाँस तथा देव निगालोको बाँसको खरानी निकाली पहेंलो माटोको लेप मिसाई दुङ्गाको टोड्कामा भएको आकाशबाट पठाएको पानी हाली मुछी हिलो बनाई तरुणीबाट हुने घाम-जस्तो मान्छेको मूर्तिको नमूना बनाई मान्छेको सतु हाली दियो' भनी वर्णन गरिएको छ । पछि स्वास्नीमान्छेको मूर्ति पनि बनाएपछि 'आत्मादेव' ले यी दुवैलाई आफ्ना छोरा-छोरी माने र यिनीहरूको संसर्गबाट पछि 'सुसुङ्गे र लालाङ्गे' को जन्म (चेम्जोङ १८६१: १४) भई वंशबृद्धि हुनगयो । 'तम्बा कइतेन' मा एक ठाउँमा मानिसको सृष्टिबारे यसरी वर्णन गरिएको छ- "आकाश मा देवता, अन्तरिक्ष (चान) मा शिकारी, पातालमा नाग, पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण र पृथ्वीको बीचमा (साङ्गे रिङ्गा) पञ्च भगवान्द्वारा देश-देशमा मानवको सृष्टि भयो । देश-देशको नाम राखियो । गाउँको नम्न

बस्यो । भगवान्को पूजा गर्ने संसारमा मानिसको जन्म होस् भनी पञ्च भगवान्ने तपस्या गरी मानिसहरूको सृष्टि गरे ” (लामा १९८३ : ७१) । सोही पुस्तकको अर्को ठाउँमा ‘चतुर्मुख ब्रह्म (फावा चार रेसी)’ ले ‘डासिन डोहमा’ नाम भएकी वनदेवी र ‘राक्षसजस्तो जीउ र भकुण्डो जस्तो मुख’ भएको वानरको विवाह गरी दिए र तिनीहरूबाट मनुष्यको जन्म भयो (पूर्वोक्त : ७३) भन्ने वर्णन गरिएको छ । ‘स्वस्थानी व्रतकथा’ मा ‘आदिशक्ति महामाया’ द्वारा विष्णु र छि सृष्टि गरिएको ब्रह्माको कानबाट फालेको मयलबाट बनेका ‘मधु’ र ‘कैटभ’ नामक दानवहरूलाई विष्णुले मारेपछि आदिशक्तिको आदेश अनुसार सृष्टिकर्ता ब्रह्माद्वारा अनेक लोकपछि पहिले ‘कश्यप आदि १०० ऋषि’ (देविदास १८८८ : ९) र त्यसपछि कश्यप ऋषिबाट देव, दैत्य, दानव, मानव, पशु-पंक्षी आदि सृष्टि भएको (पूर्वोक्त : १०) भनी उल्लेख गरिएको छ । यस्तै आशयको वर्णन नेपालमा प्रचलित पुराणहरू- ‘मार्कण्डेय, पद्म, विष्णु, मत्स्य, शिव, वराह आदिमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

माथि २ मा वर्णित कथाहरूमा उल्लेख भएको ‘माटोको मूर्ति’ को उल्लेख ‘किरात-मुन्धुम्’ मा वर्णन गरिएको छ भने ‘तंतिरीय ब्राम्हण’ मा वर्णित प्रलयपछि मनुद्वारा पुनः सृष्टिसम्बन्धी कथाको प्रभाव ‘लेप्मुहाड’को कथामा देखिन्छ । ‘तम्बा कइतेत्’ मा भएको ब्रह्माको उल्लेखले यसमा पनि पौराणिक प्रभाव रहेको देखिन्छ । सृष्टिकर्ताको नाम जेसुकै उल्लेख भए तापनि सारेका रूपमा ‘ईश्वरद्वारा सृष्टि’ भएको भन्ने एउटै कुरा सबै कथाहरूमा प्रष्ट देख्न सकिन्छ । साथै माटोको मूर्ति, कुम्हाले वा मूर्तिकारको शीप र सामाजिक परिवेशको उल्लेखले सृष्टिमा पदार्थको अहम् भूमिका रहेको कुरा पनि प्रष्ट झल्किन्छ । तर प्रकृतिको यो भूमिका रहेको पाइए तापनि उपर्युक्त अवधारणा मूलतः अभौतिक रहेको छ । भाषा वंशावलीमा ‘अव्यक्तदेखि सृष्टि हुन्छ’ भनी पञ्चतत्त्वको उल्लेख गरी ब्रह्मा र विष्णुबीच ‘जगत्को कर्तापालक हर्ता मै हुँ’ भन्ने विषयमा विवाद भएको र

शिवको ज्योतिर्लिङ्गको उदयको चर्चा गरी अप्रत्यक्ष रूपमा शिवलाई ‘परमेश्वर’ (सृष्टिकर्ता- १/१९६३ : १-३) भनी भन्न खोजेको अनुमान हुन्छ । यसमा पनि पञ्चतत्त्वको उल्लेखले प्रकृतिको भूमिका रहेको कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

मानवको उद्भव र विकासको सन्दर्भमा माथि उल्लेख गरिएको धारणा एवं पछि यसमा देखिएको परिवर्तन वा संशोधनमाथि विचार गर्दा उपर्युक्त कथाहरू सम्भवतः नवपाषाणकालताका नेपालमा आएका हुन सक्ने भनी अनुमान गरिएका आग्नेय जाति (Austro-Asiatic)^{१०} ले ल्याएका र पछि गोपालकालदेखि अथवा आजभन्दा करीब तीन हजार वर्षअघिदेखि लिच्छविकालसम्म नेपालमा आएका हुनसक्ने विभिन्न जनजाति-हरूसंगै प्रवेश भएको वैदिक धारणाको प्रभावपछि यहाँ पहिलेदेखि प्रचलित रहेका हुनसक्ने लोककथा वा लोकोक्तिहरूमा नयाँ धारणा वा पौराणिक प्रभावसहित बनेको वा संशोधित भएको हुनसक्ने अनुमान हुन आउँछ । यी कथाहरूमा पूर्व मध्यकालमा मात्र होइन, आधुनिक कालको राणाकालसम्म पनि अनेक संशोधन वा आवरण थपिन गई आजको मिश्रित रूप देखिएको हुनसक्ने सम्भावना देखिन आउँछ । यसरी हेर्दा हिमालय भेगमा लोककथाहरूको रचना भई संसारको अरु भागमा फैलिएको जस्तो सम्भावना देखिन्छ; तर यसबारे अरु खोज र अनुसन्धान हुन बाँकी छ ।

वैदिक धारणा नेपालमा लिच्छविकालको उत्तरार्द्धकालको प्रारम्भतिर विशेष प्रचार भएको अनुमान हुन्छ । त्यसअघि अनार्य मूलको मानिने शाक्त र शैवमत प्रचलित रहेको थियो । मातृ देवता र लिङ्ग एवं योनि पूजा, अनार्यहरूकै देव हो र भारतमा पनि वैदिक ब्राम्हणवादभन्दा अघि यस्तै प्रचलन रहेको पाइन्छ । भारतमा पनि वैदिक ब्राम्हणवादको विरुद्ध क्षत्रियहरूले चलाएको भनी मानिने उपनिषद् वा वेदान्त (उपाध्याय १९७८ : १८) को स्पष्ट झलक हालसम्म नेपालमा

१०. पृथ्वीको आग्नेयकोणमा धेरै कालसम्म रहेको कारण आग्नेय कहलिएका यिनीहरूलाई स्थान र भाषाको आधारमा पोलिनेशियन (Polynesian), मेलानेशियन (Melanesian) आदि पनि भन्ने गरिन्छ ।

प्रकाशमा आएको छैन। बुद्धमन्दा अधि सम्भवतः ८००-७०० ई. पू. ताका (पूर्वोक्तः २०) प्रारम्भ भएको कपिलको सांख्य दर्शन नेपालमा पाइने अनुश्रुति अनुसार कपिलवस्तुमा प्रादुर्भाव भएको मानिन्छ (सिंह १९८८ : २; श्रेष्ठ १९७१ : ६५)। कपिलकै नाममा हालको कपिलवस्तु नाम रहेको (पोखरेल १९८५ : १४-१५) र तिनी नेपाली ग्रामाको छोरा (पूर्वोक्तः ५४) भने तापनि यसको पुष्टि भएको छैन। तर बौद्ध दर्शनमा भने चार्वाक सँगै यसको पनि प्रभाव परेको पाइन्छ। सांख्य दर्शनको प्रारम्भिक रूपको मूलस्वर भौतिकवादी रहेको मानिन्छ (शर्मा, हरवंश १९७२ : १७)। नेपालमा उपनिषदीय धारणा करीब ६०० ई. पू. ताका विदेह वा जनकपुर इलाकामा पञ्चालबाट यता आएका मानिने याज्ञवल्क्य र गगं ऋषिकी छोरी गार्गीको वेदान्तवाद (वेदको अन्तिम भाग वा उपनिषदीय धारणा) देखिएको हुनसक्ने सम्भावना रहेको छ। वैदिक ब्राह्मणवादको विरुद्ध लक्षित बौद्ध एवं जैन दर्शनको पनि नेपालमा प्रभाव परेको प्रमाणहरू पाइएका छन्।

भारतको आदि भौतिकवाद मानिने चार्वाक दर्शन (तिवारी १९८६ : ५) र सांख्य दर्शन समेतको प्रभाव परेको बौद्धमतको रूपमा नेपालमा भौतिकवादी चिन्तन अधि बढेको हुनसक्ने सम्भावना देखिन्छ। वंशावलीमा करीब ३०० ई. पू. तिर धार्मिक अभियानमा जैनाचार्य भद्रबाहुको नेपाल आगमन, रातो मत्स्येन्द्रनाथको सम्प्रदायसित जैनहरूको सम्बन्ध र लिच्छवि राजा वृषदेव जैन धर्मबाट प्रभावित रहेको (नेपाल १, १९८१ : ६) आदि उल्लेखले नेपालमा जैन दर्शन पनि प्रचलित रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ। चिन्तनको सम्बन्धमा ७०० ई. पू. देखि यताको तीनदेखि चार शताब्दीको युगलाई दर्शनको स्वर्णयुग (सांक्रुत्यायन १९८३ : भूमिका '६') भनी मानेको पाइएकोले नेपालमा किरातकाल चिन्तनको लागि महत्त्वपूर्ण रहेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ। लिच्छविकालमा बौद्धमतका अनुयायीलाई 'नास्तिक, कुतार्किक,

मूर्ख, कुपति' आदि भनी निन्दा (ब्रज्जाचार्य १९७४ : १६३) गरेको प्रमाण हाँडिगाउँ, सत्यनारायण स्थानको अभिलेखमा पाइएबाट त्यसबेला बौद्ध संघवादी भौतिकवादको विकास भएको हुनसक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। विभिन्न शासकहरूको समयमा भिक्षु तथा भिक्षुणी संघहरूलाई अग्रहार प्रदान गरेको र स्वायत्त शासनको अधिकार समेत दिएको उल्लेख विभिन्न अभिलेखहरूमा पाइएबाट पनि उपर्युक्त अनुमान मिल्न आएको देखिन्छ। किरातकालको 'किरात-मुन्धुम्' मा सृष्टिको वर्णन गर्दा भौतिक पदार्थहरूको भूमिकाको उल्लेख भएबाट सम्भवतः यसमा पनि चार्वाक वा सांख्य दर्शनमा निहित भौतिकवादको प्रभाव परेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ। यो प्रभाव स्वस्थानी व्रतकथा र भाषा वंशावलीमा पनि परेको हो कि भन्ने आशङ्का उठ्न आउँछ। भारतका शङ्कराचार्यको नेपाल-प्रवेशको समयमा हिन्दू धर्मको जगेर्नाको नाममा कयौँ बौद्ध ग्रन्थहरू नष्ट गर्नुको साथै कयौँ बौद्ध भिक्षुहरूलाई जबर्दस्त रूपमा गृहस्थ तुल्याएको पाइन्छ। तत्कालीन बौद्धमतको भौतिकवादी प्रभावको कारणले नै शङ्कराचार्यद्वारा उपर्युक्त दमन भएको हुनसक्ने अनुमान 'नास्तिक' भनी गरिएको निन्दाको प्रमाणबाट सहजै गर्न सकिन्छ। त्यस्तै पूर्व मध्यकालमा 'नास्तिक' भनिने भौतिकवादी घण्टाकर्णको हत्या (नेपाल १९८५ : १०-११) एवं बौद्ध र हिन्दू पाशुपत सम्प्रदायबीचको काठमाडौँको नक्सालदेखि पशुपति-चाबहिलसम्मको इलाकामा भएको मारकाट^{११} ले भौतिकवादी र सृष्टिवादीहरूका बीच तीव्र संघर्ष भएको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ। पछि स्थितिमल्लले भारतबाट झिकाइएका कट्टर तथा धर्मभीरु हिन्दू ब्राह्मणहरूको योजना अनुसार नेपाली समाजको हिन्दूकरण एवं सामन्तीकरण गरेपछि भौतिकवादी चिन्तनमाथि गरिएको दमनको कारण र कयौँ ग्रन्थहरू पनि नष्ट गरिनुको कारण अरु विषयमा नै स्पष्ट हुने आधार पाइएको छैन भने मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी धारणाबारे अडकलबाजीसमेत गर्न कठिन हुनु स्वाभाविक हुनआउँछ। राणाकालमा शासकवर्गको विरोध गरेको

११. उक्त क्षेत्रमा अमर बाँडा लगायत अरु व्यक्तिहरू काटिएका ठूला-ठूला काला ढुङ्गाहरू १५-२० वर्ष-सम्म देखिन्थे।

कारण कैयौं बौद्ध भिक्षुहरू निष्काशन गरिनु र बौद्ध-ग्रन्थहरू जलाइनुको कारण बौद्ध अनुयायीहरूमा राणा शासनको निरंकुशताविरोधी प्रबल भावना र पहिले बौद्ध चिन्तनमा परेको हुनसक्ने चार्वाक र सांख्य दर्शनमा समाविष्ट भौतिकवादको प्रभाव रहेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ ।¹²

मानवको उद्भवको सम्बन्धमा दुई परस्परविरोधी चिन्तनहरूबीच प्रत्यक्ष द्वन्द्व भएको स्पष्ट प्रमाण भेटिएको छैन र माथि जो उल्लेख गरिएको छ सो अनुमानको आधारमा गरिएको छ । पन्ध्रौं शताब्दीतिर शासक वर्गको छत्रछायामा लेखिएको वंशावलीमा भने जीव र जगत्को उत्पत्तिबारे सृष्टिवादी चिन्तन अनुसार चर्चा गरिएको छ । हुनसक्छ, यसै सृष्टिवादी चिन्तनको विरोध र निन्दा गरेको कारण 'नास्तिक' भनिने भौतिकवादी घण्टाकर्ण (नेपाल २; १९८१ : ८) को हत्या र माथि उल्लेख भए झैं विभिन्न सम्प्रदायहरूबीच मारकाट समेत भएको थियो । शङ्कराचार्यबाट भएको दमन र स्थितिमल्लको समयमा भएको समाजको सामन्तीकरण र हिन्दूकरणको सुदृढीकरणको प्रयास पनि तत्कालीन जनताको शासक वर्ग विरुद्धको विद्रोह र सम्भवतः भौतिकवादी चिन्तनको विरुद्ध समेत लक्षित थियो । यसले समाजमा रहेको बौद्ध चिन्तनको भौतिकवादी प्रभावलाई नामेट् पार्न जाति वर्ण व्यवस्थालाई अझै सुदृढीकरण गर्ने काम हुन गएको अनुमान हुन आउँछ ।

अठारौं शताब्दीको अन्त्यताका नेपाल आएका इटालियन पादरीहरू, यात्रीहरू, व्यापारीहरूद्वारा र पछि अंग्रेज दूतावासका कर्मचारीहरूद्वारा नेपालमा मानवशास्त्रसम्बन्धी अध्ययन हुनथालेको (गुरुङ १९८७ : २०) हो । मानवशास्त्रलाई पश्चिमाली उपनिवेशवादको परिणाम (Product; पूर्वोक्त : १९) र मार्क्सवादी दृष्टिमा नेपालमा समाजशास्त्र र मानवशास्त्र यही औपनिवेशिक प्रभाव (Fashion; पूर्वोक्त : २०) मा रहेको पाउन

सकिन्छ । नेपालको इतिहास प्रथमतः लेख्ने अंग्रेज लेखकहरूले वंशावलीकै आधारमा लेखी सृष्टिवादी चिन्तनलाई नै अधि बढाएको अनुमान हुन्छ । पूर्ववर्ती विदेशी विद्वान र अनुसन्धाताहरूले नेपाली समाज र संस्कृतिलाई उचित ऐतिहासिक बोधविना आफ्ना परिकल्पित (Stereotypical) सिद्धान्त र तरीकाद्वारा कहिनेकाहीं अतिरञ्जन, सतही विश्लेषण र अति व्याख्या (Romanticize) गरेका छन् (पूर्वोक्त : २१) ।

राणाकालमा निरंकुशताको विरुद्ध राष्ट्रिय चेतनाको जागृति भई चेतनशील युवकहरूले भारतमा बाल गङ्गाधर तिलक आदिले जस्तै जनचेतना जगाउन राष्ट्रिय गाथा-गौरवलाई प्रकाशमा ल्याउने सिलसिलामा हिमालयलाई 'सृष्टिको मुहान' भन्ने आशयको धारणा (बस्नेत १९५६) प्रचार-प्रसार गरेका हुनसक्ने सम्भावना देखिन्छ । १९८६ ताका शुक्रराजका बाबु माधवराज जोशीले भारतमा प्रचलित सुधारवादी आन्दोलनको धार्मिक सुधारवादी सङ्गठन आर्य समाजको स्थापना सर्वप्रथम पोखरामा गरेदेखि नै नेपालमा यस्तो धारणा प्रबल रूपमा देखिएको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ । माथि उल्लेख गरिए अनुसार यो धारणा पौराणिक कथाहरू अनुसार बनेको भनी माने तापनि नेपालका हिमालय श्रृङ्खलाहरूमध्ये विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा (८८४८ मी.) अवस्थित रहेको हिमालय श्रृङ्खलाको एउटा नाम 'महालंगूर', वानर वा लङ्गूर (वानरको एउटा भेद) को नामबाट रहेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ । सगरमाथाको दक्षिणी भिरालोको २५०० मी. को उचाइमा लंगूर (Langur Entellus Presbytis; साइन्स प्रेस १९७४) पाइएका छ । हाल हिमालय वा सगरमाथा क्षेत्रमा आदि मानवको उद्भव भएको हुनसक्ने अवधारणा (शर्मा १९८३ : ३१) पाइएबाट माथि उल्लेख गरिएका चिन्तन र त्यसपछिका अध्ययनहरूबाट पुष्टि हुँदै आएको अनुमान हुन्छ । तर

१२. कसै-कसैले जुद्धशम्शेरको नजरमा परेकी पाटनकी उदास समुदायकी एउटी केटीलाई पाउन खोज्दा एउटा बौद्ध भिक्षुको कारण भिक्षुणी बनी उनको शिकारबाट मुक्त भएको रीसमा बौद्ध भिक्षुहरूलाई कारवाही गरेको हो भनी मानेका छन् । तर यी पत्तिका लेखकले उपर्युक्त कारणलाई सही र मुख्य मानेर यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

हालसम्म यसलाई पुष्टि गर्न सहयोग मिल्ने खालका अरु प्रमाण भने भेटिएको छैन ।

राणा शासनकालमा धार्मिक र सामाजिक सुधारको चेतनाको आधारमा भएका पराभौतिकवादी किसिमका राष्ट्रिय चिन्तन पनि अघि बढ्नसकेको थिएन । सात सालपछिको दुई दशकको अवधिमा खास उल्लेख्य कार्य चिन्तनको क्षेत्रमा नभए तापनि मार्क्सवादी चिन्तकहरूद्वारा सामान्य चिन्तनको कार्य भने थालनी भएको मानिन्छ । तर यसपछि पनि नेपालमा सृष्टिवादी चिन्तनको गहिरो छाप र व्यापक प्रभाव नेपाली समाज एवं बौद्धिक जगत्मा समेत परेको देखिन्छ । यसबारे अर्को अंशमा चर्चा गरिन्छ ।

५. नेपालमा वैज्ञानिक चिन्तनको थालनी र विकास

नेपालमा वैज्ञानिक चिन्तनको थालनी माथि १ मा उल्लेख गरिए अनुसार आदिम जङ्गली समाज (समुदाय) छोडी उपत्यका वा मैदानी भागमा स्थानान्तरित भई आएपछि स्थापित मानव-समाजको थालनीसँग भएको हो । बस्तीको थालनीले चिन्तनमा ल्याएको हुनसक्ने सुदृढीकरणमाथि ध्यान दिँदा काठमाडौं उपत्यकादेखि उत्तर बूढानीलकण्ठमा प्राप्त मध्य प्रातिनूतनाश्म (Middle Paleolithic, आजभन्दा करीब ३२ हजार वर्षअघिका; शैतेको १९७८ : १-२) हतियारहरू पाइएकोले उपत्यकामा चिन्तनको थालनी भएको हो कि भन्ने आशङ्का उठ्छ । अन्न हतियारका धनी यूरोपेली र मङ्गोल हुन् र काठमाडौं उपत्यकामा यी दुई भिन्न जातिको सङ्गम भएको हो भन्ने अनुमान (पूर्वोक्त) यदि सही ठहरिएमा नेपालमा त्यस बेला दुई भिन्न जाति समेतको संयोगको परिणाम चिन्तनमा अरु प्रगति भएको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ । त्यसपछि समाजमा नयाँ व्यवसायको प्रादुर्भाव^{१३} ले मानवको चिन्तनमा अरु विकास देखियो र आजभन्दा करीब ५-६ हजार वर्षअघि धातु युगको

प्रारम्भ भई त्यसपछि दास युगकालीन समाजमा वर्ग-विभाजन देखिएपछि चिन्तनमा अरु प्रगति हुनगयो । धातुको प्रमाण पत्तौतीको हँसियाजस्तो ढुङ्गाको हतियारमा तामाको तार वा करौतीको प्रयोग भएको हुनसक्ने अनुमान (शर्मा र बनर्जी १९६९ : ५६-५७) र मुस्ताङको टुकुचेमा शिकारको बेला छातीमा लगाइने तामाको कवच वा पेती (तिवारी १९८५ : ७) बाट भिन्न आउँछ । यसपछि भारतमा देखिएको चार्वाक दर्शन अनुसारको भौतिकवादको प्रभाव रहेको कपिलको सांख्य दर्शन र जी दुर्वैको प्रभाव रहेको बौद्ध एवं जैन दर्शन र शाक तथा शैवमतबारे पनि माथि उल्लेख गरियो । पछि एकातिर शासक वर्गको समाजको हिन्दू एवं सामन्तीकरणको प्रयास र उपनिवेशवादी अंग्रेजहरूको यथास्थितिलाई कायम गर्ने नीति र राणाकालमा भएको बौद्ध अनुयायी एवं आर्य समाजीहरूमाथि गरिएको दमनले वैज्ञानिक चिन्तनपछि पर्न गयो, जसबारे माथि चर्चा गरियो ।

१९१७ को रूसी क्रान्ति, १९४७ को भारतको परिवर्तन र १९४९ को चिनियाँ क्रान्तिले नेपालको चेतनशील समुदायमा पर्न गएको वैज्ञानिक चिन्तनको प्रभावले नेपालमा भौतिकवादी वा मार्क्सवादी चिन्तनमाथि प्रभाव पऱ्यो र मार्क्सवादी सङ्गठन- (१९४९) स्थापना हुनगयो । वैज्ञानिक द्वन्द्वात्मक भौतिकवादलाई सामाजिक धरातलमा उतारेपछि कार्ल मार्क्सद्वारा प्रतिपादित मार्क्सवादलाई यसका अनुयायीहरू उच्च विकसित भौतिकवाद भन्ने गर्दछन् । तर गैऱह मार्क्सवादीहरू यस कुरालाई मान्दैनन् । मानव शास्त्रको दृष्टिले नेपालका मार्क्सवादीहरूमा १९७४ तिरसम्म उल्लेखनीय प्रभाव परेको थिएन । फ्रेडरिक एंगेल्सको 'वानरदेखि मानवसम्मको संक्रमणमा श्रमको भूमिका' (१९७४) र 'परिवार, निजी सम्पत्ति र राज्यसत्ताको उत्पत्ति' (१९७८) को अध्ययन गर्ने कार्य नेपालका मार्क्सवादीहरूमा भएतापनि मानवशास्त्र र नृःतत्त्वशास्त्रको

१३. पशुपालन र कृषि क्रमशः आजभन्दा करीब १२ र १० हजार वर्षअघि प्रादुर्भाव भएको मानिन्छ । नेपालको विभिन्न भागमा पाइएका जनश्रुतिहरूमा नेपालमा पशुपालक मानवबारे उल्लेख एवं ढुङ्गाका बन्धरो, फालि, कोदालो जस्ता हतियार आदिले खेती गर्ने गरेको उल्लेख आदिलाई हेर्दा नेपालमा पनि समयकालमा केही तल-माथि परे तापनि नयाँ व्यवसायको प्रचलन रहेको प्रष्ट अनुमान हुन्छ ।

दृष्टिले भने अध्ययन हुनसकेको थिएन । १९६०-६१ तिर काठमाडौंको जोभार, पोखराको अरमुडि र थाक्-खोलाका गुफाहरूको सर्वेक्षण-अध्ययन भैसकेपछि नेपालमा प्राग् मानवको अस्तित्वसम्बन्धी प्रश्न प्रकाशमा आउन थाल्यो । १९६५ सम्ममा काठमाडौं उपत्यका र नवल-परासी र लुम्बिनीमा प्रागैतिहासिक सर्वेक्षण-अध्ययन भए तापनि त्यसबाट खास उपलब्धि हासिल भएको थिएन । पछि पुरातत्त्व विभागले आफ्ना कार्य विषयमा 'नेपालको भू-भागमा मानव जातिको सभ्यता र विकास-सम्बन्धी विज्ञानको खोजी गर्ने' र मूलभूत उद्देश्यहरूमा उत्खननको माध्यमद्वारा राष्ट्रको प्राचीन लुप्त संस्कृति, प्राग् इतिहास र इतिहासको खोजी गर्ने, राष्ट्रको सच्चा इतिहासको निर्माण गर्न सामग्रीहरूको सङ्कलन गर्ने र त्यस कार्यमा सक्दो योगदान दिने र नेपालको भू भागमा हुर्केका मानव-सभ्यताको इतिहासको राम्ररी खोजी गर्ने' (प्रमात्य १९७९ : ३०-३१) जस्ता कुराहरू समावेश भएपछि प्रागैतिहासिक खोज र अनुसन्धानमा पुरातत्त्व विभागको ध्यान पुग्न थालेको अनुमान हुन्छ । यसपछि १९६५-६६ मा दाङ र बर्दिया, १९६६-६९ मा नवल-परासी, १९७० मा नवलपरासी र बूढानीलकण्ठ, १९८० मा बुटवलमा र त्यसपछि देशका विभिन्न भागमा पूर्वमा ताप्लेजुङदेखि पश्चिममा सुर्खेतसम्म, उत्तरमा हिमालयको फेदीदेखि दक्षिण तराईको झापा र लुम्बिनी-सम्म अध्ययन वा अनुसन्धान-कार्यहरू भएका छन्, जसबाट आजभन्दा कम्तीमा ५ लाख वर्ष अघिदेखि ४ हजार वर्ष अघिसम्मका ढुङ्गाका हतियारहरू पाइएका छन् ।

१९६८-६९ देखि नेपालमा वैज्ञानिक पद्धति अनुसारको अध्ययनको थालनी भई १९८० देखि यता मात्र नेपालमा मानवको उद्भवसम्बन्धी वैज्ञानिक चिन्तन अन्तर्गत अध्ययनको प्रारम्भ भएको देखिन्छ । नेपालका प्रसिद्ध मार्क्सवादी चिन्तक पुष्पलाल श्रेष्ठ (१९२५-७८) को अप्रकाशित पुस्तक 'हिस्टोरिकल सर्वे अफ नेपाल' (Historical Survey of Nepal) का दुई वटा अंश-हरू प्रकाशित भएका छन्, जसमा वैज्ञानिक चिन्तनअनुसार प्राप्त प्रमाणको आधारमा नेपालको नाम रहेको आधार र 'मातृसत्तात्मक समाज' बारे चर्चा गरिएको छ । त्यस-

पछि १९८१-८४ सम्म नेपालको इतिहासको अनुसन्धाता निरीश नेपालका केही रचनाहरू प्रकाशित भएका छन्, जो वैज्ञानिक दृष्टिकोणको आधारमा लेखिएका छन् । त्यस्तै यी पंक्तिका लेखकका केही रचनाहरू पनि प्रकाशित भएका छन् । अन्य लेखकहरू- जनकलाल शर्मा, राम-निवास पाँडे, डिल्लीराज शर्मा, देवेन्द्रनाथ तिवारी, मोदनाथ प्रश्रित, ओम गुरुङ, पी०आर० तामाङ आदि नेपाली र आर० वि० जोशी, एन० आर० वनर्जी, आर० एम० वेस्ट, जेन्स मुन्थे, ए० वाई० शेतेन्को, टोनी हेगेन, गुडरुन् कोर्निभस् आदि विदेशीका रचनाहरू पनि रहेका छन् । यी लेखकहरूका रचनाहरूमा प्रस्तुतीकरण र विषय-वस्तुको विवरणमा वैज्ञानिक शैली रहे तापनि नेपालमा मानवको उद्भव र विकासको सम्बन्धमा वैज्ञानिक दृष्टि-कोण अनुसार नेपालको प्राग् इतिहासलाई प्रकाशन गर्ने काम हुनसकेको देखिँदैन । नेपालमा सृष्टिवादी चिन्तन अनुसार मानवको उद्भवलाई ब्रम्हाजीको सृष्टि भनिने हिन्दू धारणा 'किरात-मुन्धुम्', 'तम्बा कइतेन', 'भाषा वंशावली', 'स्वस्थानी व्रतकथा' र नेपालमा प्रचलित श्रीमद्भागवत, शिव, स्कन्द, वराह पुराण आदिमा भएका उल्लेख र उपयोग गरिएका सन्दर्भ-ग्रन्थहरूमा गरिएका उल्लेखबारे पूर्व प्रकाशित रचनाहरूमा सामान्य उल्लेख समेत गरिएको छैन । अझ नेपालमा सृष्टिवादी चिन्तकद्वारा वानरबाट मानवको विकास भएको होइन भन्ने तर्क (पोख्रेल १९८५ : ११; प्रपन्नाचार्य १९८६ : २०) को खण्डनको सवाललाई छोडौं, त्यसको उल्लेख-सम्म पनि गरिएको छैन । यसले नेपालको प्राग् इतिहास-सम्बन्धी लेखनमा देखिएका लेखकहरू अधिकांशतः दृष्टिकोणको सम्बन्धमा या त अस्पष्ट छन् या भौतिक-वादी भनिने डरले त्यस्तो उल्लेख गर्न चाहँदैनन् भनी अनुमान गर्नुपर्ने देखिन आउँछ । अन्यथा 'नेपालमा मानव जातिको पुर्खा', 'नेपालः मानव विकासका दृष्टिमा' भनी लेख्दा मानवको उद्भवसम्बन्धी दुवै चिन्तन अनुसार चर्चा गरिनुपर्ने हो । देशमा ब्रम्हाजीभन्दा लाखौं वर्ष-अधिका प्राग् मानवका अवशेष, तिनीहरूको सभ्यताको निरन्तरताको प्रमाण र वानर तथा मानवबीचको लुप्त-शृङ्खला जीव मानिने नेपिथेकस्-रामनरवानरको आजभन्दा

करीव १.१ करोड वर्षअघिको बुटवलको अवशेष बाइए-पछि यसरी अस्पष्टता नहुनु पर्ने हो। तर यिनै लेखकको ऐतिहासिककालको इतिहाससम्बन्धी र अरू विषयका रचनाहरूमाथि ध्यान दिने हो भने अधिकांश रचनामा दृष्टिवादी दृष्टिकोणको प्रभाव रहेको पाइन्छ। यसरी नेपालको प्राग् इतिहासबारे वैज्ञानिक र अरू कालको इतिहासबारे दृष्टिवादी दृष्टिकोण अनुसार सोच्ने प्रवृत्ति रहेको अनुमान हुन्छ। यसले हाम्रा कतिपय रचनालाई आधा नर र आधा पशु वा नरपशु (प्रधान, १९८५ : ३७) भनी मात्नुपर्ने हुन्छ।

यसरी नेपालमा वैज्ञानिक दृष्टिकोण अझै स्पष्ट रूपमा अपनाउने नगरेको देखिन्छ। निरीश नेपालका रचनाहरू (१९८१, १९८२, १९८३, १९८५, १९८७, १९८८), यी पंक्तिका लेखकका रचनाहरू (१९८५, १९८७, १९८८, १९८९) र ओम गुहड (१९८७) र सीताराम तामाङको रचना (१९८७) मा वैज्ञानिक दृष्टिकोण अनुसार चर्चा भएको पाइन्छ। अन्य लेखकका रचनाहरूमा प्रस्तुतीकरणमा वैज्ञानिक पद्धति रहे तापनि तथ्यको विश्लेषण र विवेचनामा वैज्ञानिक दृष्टिकोण अनुरूप भएको देखिँदैन। पुराणहरू, नेपालका अनुश्रुतिहरू र अन्य रचनाहरूमा मानवको गणजातिबारे अनेक उल्लेख पाइन्छन् र यी उल्लेखको आधारमा अनुमान गर्न पनि अघि बढेको देखिँदैन। दृष्टिकोणसम्बन्धी अस्पष्टताको कारण नै नेपालमा प्राग् इतिहाससम्बन्धी दुई दर्जनजति रचनाहरू प्रकाशित भैसकेपछि पनि नेपालको प्राग् इतिहास प्रकाशमा आउन सकेको छैन। नेपालका प्राग् मानवहरूको अस्थि-अवशेष नपाइनु र वेद, पुराण र अनुश्रुतिको वैज्ञानिक ढङ्गले विश्लेषण नहुनाले पनि यस किसिमको अवस्थालाई सहयोग मिलेको अनुमान हुन्छ। साथै नेपालको इतिहास, सभ्यता र संस्कृतिलाई उत्तरबाट आएका मङ्गोल वा दक्षिणबाट आएका आर्यद्वारा आयातित मान्ने गलत अवधारणाका प्रभाव मेटिनसकेको छैन। नेपालमा मानवको उद्भव भएको सम्भावनाको आधारमा मानवको विकास भएको हुनसक्ने अनुमानबारे पनि व्यापक रूपले एवं गहन ढङ्गले विश्लेषण र विवेचना हुनसकेको छैन।

उपसंहार

प्रस्तुत अध्ययनमा माथि गरिएको मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी चिन्तन-परम्पराको चर्चा प्रामाणिक सामग्रीहरूको कमीको कारण हाल प्रारम्भिक अध्ययनको रूपमा गरिएको छ। यसबारे गहन अध्ययन र विवेचना हुनु जरूरी भए तापनि हालको सामग्रीको अभाव र तथ्यपूर्ण प्रमाणको कमी रहेको स्थितिमा प्राप्त अवशेषहरू, केही तथ्य र प्रमाण र केही अनुमानको आधारमा चर्चा गरिएको छ। अध्ययन धेरै लामो नहोस् भन्ने हेतुले प्रकाशित रचनाहरूको उल्लेख एवं दृष्टिकोणबारे पुष्टि हुने सम्बन्धित उल्लेखको व्यापक चर्चा पनि हुन सकेको छैन। यसमा मानवको उद्भव र विकासको दृष्टिले भएका विवरणको सरसर्ती उल्लेख र मुख्यतया यसको स्थितिको झलक प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ।

यस अध्ययनबाट नेपालमा मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी चिन्तनबारे सामान्य जानकारी मिल्नुको साथै यसको क्रमिक विकास र हालको स्थितिबारे सामान्य झलक मिल्नेछ। साथै दृष्टिकोणको अस्पष्टताको कारण देखिएको नकारात्मक प्रभावमाथि ध्यान दिई यसबारे प्रष्ट हुनुपर्ने र सही दृष्टिकोणको आधारमा रचनाहरू प्रकाशित हुनसकेमा वास्तविक इतिहास प्रकाशमा ल्याउन सरल हुन जानेछ। दृष्टिकोणको सम्बन्धमा दुई धारै वा दुवै दृष्टिकोणको बीचमा रही सोच्दा सो परिणाम गलत नै हुने भएकोले दृष्टिकोणमा स्पष्ट रही एउटै दृष्टिकोण अनुसार सोच्नु र लेख्नु पर्ने अहम् आवश्यकतालाई बढी चर्चित तुल्याउनेछ। यसले नेपालमा मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी अध्ययनको लागि सरलता, स्पष्टता, समग्रता र वैज्ञानिकता प्रदान गर्न समेत थोरै भए पनि मद्दत मिल्न जानेछ। हालसम्म पनि बौद्धिक जगत्मा समेत देखिएको 'नेपालको समाज, संस्कृति, इतिहास र सभ्यताको निर्माता दक्षिणबाट आएका आर्य वा उत्तरबाट मङ्गोल हुन्' भन्ने आधारहीन धारणाको खण्डन गर्न पनि मद्दत मिल्नेछ। साथै भविष्यमा गरिने प्रस्तुत अध्ययन-सम्बन्धी खोज र अनुसन्धानलाई पनि यसबाट धेरै थोरै सहयोग मिल्ने आशा गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ ग्रन्थ-सूची

१. अमात्य, साफल्य- नेपालमा पुरातत्त्व, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, १९७९ ।
२. उपाध्याय, भगवतशरण- भारतीय समाजका ऐतिहासिक विश्लेषण (हिन्दी), नई दिल्ली : पिपुल्स पब्लिशिङ्ग हाउस, १९७८ ।
३. एंगेल्स, फ्रेडरिक- डायलेक्टिक्स अफ नेचर, मास्को, प्रोग्रेस पब्लिशर्स, (अंग्रेजी छैठौं संस्करण), १९७४ ।
४. — दि ओरिजिन् अफ द फमिलि, प्राइवेट प्रपर्टी ऐन्ड द स्टेट, (अंग्रेजी) पेकिङ्ग, कोरेन लैंग्वेज् प्रेस, १९७८ ।
५. गुरुङ, श्रीम- 'ग्रान्थोपोजिकल ट्रेन्ड इन् नेपाल', काठमाडौं : झिल्को (त्रैमासिक, अंग्रेजी खण्ड-सं. बाबुराम भट्टराई समेत), वर्ष ८, अङ्क १, १९८७ (१९-२२) ।
६. चाइल्ड, गोर्डेन्- ह्याट हैपेन्ड इन् हिस्टोरी, ब्रिटेन : पेन्गुइन बुक्स (अंग्रेजी), १९८६ ।
७. चेन्जोड, इमानसिंह- किरात-मुन्धुम्, विहार : राजेन्द्रराम, १९६१ ।
८. तामाङ, पी. आर.- 'दि प्रिमिटिभ कम्युन् सोसाइटी', काठमाडौं : झिल्को, पूर्वोक्त अङ्क (अंग्रेजी खण्ड ८-२४), १९८७ ।
९. तिवारी, देवेन्द्रनाथ- 'केम् ट्युरियल्स् फ्रम् वेस्टर्न नेपाल', काठमाडौं : प्राचीन नेपाल (पुरातत्त्व विभागको त्रैमासिक मुखपत्र, अंग्रेजी खण्ड), संख्या ८५ (पृष्ठ ८-२४) १९८५ ।
१०. तिवारी, नरेशप्रसाद- चार्वाकका नैतिक दर्शन, पटना : विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी (हिन्दी), १९८६ ।
११. नेपाल, निरीश- 'जैनिज्म् ऐन्ड बुद्धिज्म् : अ कम्पै- रिजन् ऐन्ड कन्ट्रास्ट', काठमाडौं : रोलम्बा (जोशी रिसर्च इन्स्टिच्यूटको मुखपत्र, अंग्रेजी खण्ड, सं. हरिराम जोशी समेत), वर्ष १ अङ्क १, पृष्ठ ५-१०), १९८१ ।
१२. — 'दि फिजोसफी अफ चार्वाक', पूर्वोक्त पत्रिका; वर्ष १, अङ्क ४, (अंग्रेजी खण्ड, पृष्ठ १०-१९), १९८१ ।
१३. — 'दि रामापिथेक्स', पूर्वोक्त पत्रिका, वर्ष २, अङ्क १, (अंग्रेजी खण्ड, पृष्ठ १३-१७), १९८२ ।
१४. — 'अ पीप् इन्टु आवर पास्ट', पूर्वोक्त पत्रिका (धारावाहिक लेखमाला अंग्रेजी खण्ड), वर्ष २ अङ्क २-३-४; वर्ष ३ अङ्क १, १९८२-८३ ।
१५. — 'घण्टाकर्ण', पूर्वोक्त पत्रिका, वर्ष ५, अङ्क ३, १९८५ ।
१६. नेस्तुखं, एम.- दि ओरिजिन् अफ मन्, मास्को : प्रोग्रेस पब्लिशर्स (अंग्रेजी) १९६७ ।
१७. पोख्रेल, छविलाल- सांख्य दर्शन, धरान : श्रीमती बालकुमारी पोख्रेल, १९८५ ।
१८. पौडेल, नयनाथ (सं.)- भाषा वंशावली भाग १, काठमाडौं : ने. रा. पु. पुरातत्त्व विभाग, १९६३ ।
१९. प्रधान, केदारनाथ- नेपाली इतिहास लेखनबारे, बनेपा : प्रधान प्रकाशन, १९८५ ।
२०. — महाभारत मानव : सम्भाव्यता अध्ययन, पूर्वोक्त प्रकाशन, १९८८; काठमाडौं, वर्तमान नेपाल (त्रैमासिक बौद्धिक पत्रिका, सं. लेखनाथ गुरामाई समेत) वर्ष ४, अङ्क ७-८, १९८८ ।
२१. — आदि मानवको उद्गम र उद्गमस्थल, पूर्वोक्त प्रकाशन र मिति ।
२२. — नौलो नेपाल परिचय, काठमाडौं, रत्न पुस्तक भण्डार, १९८९ ।

२३. प्रधान, देविदास- स्वस्थानी व्रतकथा (हस्तलिखित ग्रन्थ- नेवारी), बनेषा, १९८८ ।
२४. प्रपन्नाचार्य, स्वामी- वेदमा के छ ? (अग्निमीले), बाराणसी, प्रशान्त प्रकाशन, १९८६ ।
२५. प्रश्रित, मोदनाथ- जीवाणुदेखि मानवसम्म, काठमाडौं : लिसन प्रकाशन (तेस्रो संस्करण), १९८६ ।
२६. -- देवासुर संग्राम, कोशी, नेपाल : पूर्वेली प्रकाशन (दोस्रो संस्करण) १९८२ ।
२७. -- ग्रास्था तथा प्रथा : एक विवेचना, काठमाडौं : लिसन प्रकाशन, १९८७ ।
२८. वज्राचार्य, धनबज्र- लिच्छविकालका अभिलेख, काठमाडौं : ने. ए. अ. सं. (सिनास), १९७४ ।
२९. बस्नेत, भीमभक्त मानसि- नेपालको ऐतिहासिक झलक (१९५६) ।
३०. लामा, सन्तवीर- तम्बा कहतेन्, काठमाडौं ; रत्न पुस्तक भण्डार, १९८३ ।
३१. शर्मा, जनकलाल- हाओ समाज एक अध्ययन, काठमाडौं, साक्षा प्रकाशन, १९८२ ।
३२. -- 'नेपालमा मानव जातिको पुर्खा', काठमाडौं, प्राचीन नेपाल, संख्या ६१-६४ (पृष्ठ १-१५), १९८१ ।
३३. -- 'नेपाल : मानव विकासको दृष्टिमा', काठमाडौं : गरिमा (साक्षा प्रकाशनको साहित्यिक मासिक पत्रिका), वर्ष १, अङ्क ५, १९८३ ।
३४. -- 'सेवेन्टिन् मिलियन्-इयर-ओल्ड प्राइमेट् फोसिल्स् कूड बी लिङ्क बिट्वीन मैन ऐन्ड् एप्', काठमाडौं, प्राचीन नेपाल, संख्या ७९ (अंग्रेजी खण्ड, पृष्ठ १२-३२), १९८३ ।
३५. शर्मा ऐन्ड् बनर्जी- 'नियोलिथिक टुल्स् फ्रम् नेपाल ऐन्ड सिनिकम्', पूर्वोक्त पत्रिका, संख्या ९ (अंग्रेजी खण्ड- पृष्ठ ५३-५८), १९६९ ।
३६. शर्मा, हरवंशलाल- आदि ग्रन्थ : जगत्-सिद्धान्त, दिल्ली : नेशनल पब्लिशिङ्ग हाउस (हिन्दी), १९७२ ।
३७. शेतेन्को, ए. वाइ.- 'दि आउटकम्स् अफ् द साइन्टि-फिक् मिशन् टु नेपाल इन् त्रिफ्', काठमाडौं : प्राचीन नेपाल, संख्या ४३-४५ (अंग्रेजी खण्ड, पृष्ठ १-२), १९७८ ।
३८. साइन्स् प्रेस- अ फोटोग्राफिक् रेकर्ड अफ् माउन्ट जोल्मो लुङ्मा साइन्टिफिक् एक्सपेडिसन् १९६६-६८, पेकिङ्ग : (अंग्रेजी) १९७४ ।
३९. सांक्रुत्यायन, राहुल- दर्शन-दिग्दर्शन, इलाहाबाद : किताब महल (हिन्दी), १९८३ ।
४०. सिंह, रमानन्दप्रसाद- दि रियल् स्टोरी अफ् द थारुज्, काठमाडौं : दि थारु संस्कृति (अंग्रेजी), १९८८ ।
४१. श्रेष्ठ, पुष्पलाल- 'नेपालमा मातृसत्तात्मक समाज', काठमाडौं : नेपाल-पत्र बुलेटिन ७ (पृष्ठ ३-११), १९८२ ।
४२. श्रेष्ठ, स्वयम्भूलाल- हामी नेपाली, काठमाडौं, श्रेष्ठ प्रकाशन, १९७१ ।

पुराण

१. पञ्च पुराण	७. मार्कण्डेय पुराण
२. श्रीमद्भागवत	८. स्वस्थानी व्रतकथा
३. रामायण	९. महाभारत
४. वराह पुराण	१०. शिव पुराण
५. तैत्तरीय ब्राह्मण	११. शतपथ ब्राह्मण
६. स्कन्दपुराण	१२. ऋग्वेद

पत्र-पत्रिका

१. प्राचीन नेपाल- पुरातत्त्व विभागको द्वैमासिक मुख-पत्र, संख्या ६, ९, ४३-४५, ६१-६४, ७९, ८५, ८६-८८, १०६-१०७, १०९ ।

२. रोलम्बा— जोशी रिसर्च इन्स्टिच्यूटको त्रैमासिक
मुखपत्र, वर्ष १, अङ्क १ र ४,
वर्ष २; अङ्क १, २, ३, ४; वर्ष ५
अङ्क ३।
३. गरिमा— साझा प्रकाशनको साहित्यिक मासिक,
वर्ष १, अङ्क ५।
४. नेपाल-पत्र— समीक्षात्मक सामयिक सङ्कलन,
बुलेटिन ३ र ७।
५. झिल्को— विविध विषयक प्राज्ञिक, मासिक
पत्रिका, वर्ष ८ अङ्क १।
६. इनाप— नेवारी भाषाको साप्ताहिक पत्रिका
७. वर्तमान नेपाल— बौद्धिक तथा प्राज्ञिक त्रैमासिक,
वर्ष ५, अङ्क ७-८।

जोगीचक्र

-लीलाभक्त मुनिकर्मी

मानवको विकासपछि समाज, संस्कार र सदा-चारको सिर्जना भयो । त्यसपछि ऋषि-महर्षिहरू (मुनि-हरू) द्वारा वेदहरू लेख्न थाले । ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेद नामकरण भयो । त्यसपछि त्यसको संस्कृतिका विभिन्न १८ पुराणहरू पनि तयार पारियो । अर्थात् समाजमा आदिकालदेखि हुनुपर्ने संसर्ग र मृत्यु-पछि पनि परलोकमा हुनुपर्ने विधि-विधानहरूका संस्कारहरू धेरैजसो तान्त्रिक पद्धतिबाट उपनिषद् संहिता, स्मृति र पुराणहरू अथवा विभिन्न प्रकारका ग्रन्थहरू आदि प्रकाशमा आयो । यसबाट शैव, वैष्णव, शाक्त वा तन्त्रहरू साथै बौद्ध सम्प्रदायका ग्रन्थहरू पनि प्रकाशमा आए जसको अध्ययनले आदिकालदेखि मानव समाजले गर्नुपर्ने नियम, निष्ठा र सदाचारको आधारमा भैरहेका क्रियाहरू हुन् भनेर मानव समाजको मस्तिष्कमा सञ्चालियो । मानवले जीवनकालमा सञ्चालन गर्नुपर्ने लोकाचार र क्रियाहरू पूर्ण नगराएमा मृतक प्रेतात्माको रूपमा हावा भैरहने र पञ्चतत्त्वमा समावेश हुन नपाउने भन्ने कुरा मानवको मस्तिष्कमा घुस्न लाग्यो । फलस्वरूप यसलाई वेदान्तज्ञहरू र तान्त्रिकहरूले अनुसरण र अध्ययन गर्न लागियो । यसपछि तान्त्रिक पद्धतिले नेवार समाजमा संस्कार र क्रियाहरू हुनथाले । यसै क्रियालाई संस्कार भनियो । यी संस्कारमध्ये एउटा क्रिया जोगीचक्र पूजा हो । यो क्रिया मानिसको मृत्युपछि नेवार समाजले

डानुम्ह, न्हेनुम्ह (५ दिने वा ७ दिने पाली) दिने भनेर दर्शनधारी कुशलेहरूद्वारा मृतकको घरदौलो अगाडि पूजा क्रिया गर्ने गराउनेलाई जोगीचक्र नामले प्रख्यात भयो । यो जोगीचक्र नेवार समाजमा अद्यावधि प्रचलित छ ।

जोगीचक्रको क्रियाको पद्धतिमा एक भाग कागलाई र एक भाग प्रेतात्माको लागि छुट्याउने गर्दथे । कागलाई छुट्याएको भाग खोलामा गई खोलाको किनारमा राखेर कागलाई खुवाउने गरिन्छ । अर्को प्रेतात्माको लागि छुट्याएको भाग मध्यरातको समयमा मृतकको घरको ढोका अगाडि छानाको पालीना नाङ्गलोमा राखेर दीयो बत्ती बालेर झुण्ड्याउने गरिन्छ । मध्यरातको सुनसान समयमा उक्त डोरीमा झुण्ड्याइराखेका भाग प्रेतात्मा आएर खान आउँछ भनी विश्वास गर्दछन् । तर नेवार समाजका संस्कृति अलग नभएका संस्कारमा संस्कृति नभएकाहरूले यो जोगीचक्र पूजा पद्धतिलाई हेलाको दृष्टिले हेरी यसलाई मान्यता दिंदैनथ्यो । उक्त मूल ढोका अगाडि झुण्ड्याइराखेका भाग भोजको समयमा खोलामा लगेर पानीमा बगाउने गर्दछ । यसैलाई नै नेवारी भाषामा पाखा जाः तयेगु भन्ने गरिन्छ ।

जोगीचक्र पूजाको विधि

नेवार समाजमा यो डानुम्ह वा न्हेनुम्ह (पाँच दिने अथवा सात दिने पाली दिने) क्रियाको पूजाका

सामग्रीहरू बाँसको तपरीमा भात, दाल, विभिन्न प्रकारका सागसब्जीका तरकारीहरू, विभिन्न प्रकारका मासुहरू, तारिएका हाँसका फूल, माछा, रोटी र फलफूल आदि सामग्रीहरू राखी आफ्नो गोत्र अनुसार पाँच दिने अथवा सात दिने पालीका सामग्रीहरू मृतक व्यक्तिका छोरीद्वारा तयार पार्ने गर्दछन् । छोरी नहुनेले आफ्ना आफन्त परेका छोरीहरूद्वारा यी सामग्रीहरू तयार पार्न लगाई आफ्ना पुरोहितबाट सङ्कल्प गर्न लगाई मृतकको घर दैली अगाडि क्रियापुत्रले दर्शनधारी जोमीहरू (कुशनेहरू) ले माटोको घँटोलाई परालबाट बनाएका चवका आमन लगाई तयार पारिराखेका सबै सामग्रीहरू कुशलेहरूले नै विधिविधान अनुसार पूजा गर्ने गर्दछन् । सो पूजा गर्ने घँटोमा कसै-कसैले जाँड, रक्सी, कसै-कसैले च्युराको धुत्रो भरेर घँटोलाई फूलको माला लगाई सिन्दूर चढाई पूजा गर्दछन् । यसै पूजा पद्धतिलाई नेवारी भाषामा पाँच दिनको बेलामा गर्नेलाई डानुम्ह र सात दिनको बेनामा गर्नेलाई न्हेनुम्ह गर्ने भनिन्छ । यसलाई नै जोगी चक्र क्रिया भनिन्छ । यो प्रत्येक वर्ष सञ्चालन गर्ने, हुने-हूले त जग्गाहरूको गुठी राखी राजा तथा प्रजाहरूले ठाउँ ठाउँमा अभिलेखहरू प्रशस्त राखेका छन् । अभिलेखहरूको खोजीमा काठमाडौं मरु सत्तलमा भएको स्वर्णपत्र र अन्यत्रबाट प्राप्त अभिलेखहरू निम्न प्रकार छन् ।

मरु सत्तलको स्वर्णपत्र

(ॐ) शुभ स्वस्ति जयरत्न मल्ल देवस्य श्री श्री जय अरिमल्ल देवस्य विजय राज्य ॥ अद्य वाराह कल्पे वैवस्वत मन्वन्तरे कलियुगे जम्बू द्वीपे भरत खण्डे हिम वत्पादे वासुकि क्षेत्रे श्री नेपाल देशे पशुपति सन्निधाने दाङ्मत्याः पश्चिम कूले विष्णु मत्याः पूर्वकूले इदं स्थाने श्री काष्ठ मण्डप नगरे श्री श्रयोऽस्तु सम्बत ४०५ आस्विन शुक्ले चतुर्थ्यां तिथौ अङ्गार वासरे च्च दिनस कोन्हु श्री हेननाथ जोगी भ (म) ला दसन स्वहस्तेन स्वविद्य मानेन स्ववाचा प्रतीपत्नी भूतेन वृक्ष वर सम्प्रदत्त भवति मासा शिवलिति न लीला वर ड्वाव जोगी भलादत्वं सकल सिद्ध न ड्वाव चक्र विय यातं घिट (त) न दं बुरोव १५ तल पत्ति (नि) समंत च्च बुया वा स सन दु थ्यं वर्ष प्रति

सयं चक्र विस्यं निस्त्रयं (यं) निर्वाहरपं यड् जो माल्व च्च ते मानत्रयम् च्च दानस लोपा लोपी याड् पट बुर्जन याड् कृतधन या काले गो हत्या, ब्रम्ह हत्या, स्त्री हत्या, बालहत्या माताहरण च्चवते अघोर पच महा पातक लाक च्चवते भाषाया साछि दुष्ट श्री श्री दिनकर भट्टारिका स तद् दानेन पूर्ववत शास्त्रोक्त फल सन्य गरतु शुभम् ॥

मरु सत्तलको अर्को स्वर्णपत्र

ॐ नमः श्री गोरक्षनाथाय ॥ स्वस्तिश्री मन्नेपाला धिराजेश्वर श्री श्री जय रत्न मल्ल देवस्य विजय राज्ये श्री काष्ठमण्डप स्थानस प्रति वर्ष जोगी चक्र दयके यातं दान बाडा भाषा च्चवते श्री त्रिपुर स्थान श्री खण्डल देशया श्री ६ बालनाथेन स्व हस्ते न स्वविद्य मानेन स्व वाचा प्रति पत्नी भूतेन सुवर्ण द्वय कर्षाधिकं चतुः पलाङ्कि चूर्ण काला लू प्लं ४ कर्ष थोतेया व्याजन वर्ष प्रति आषाढ कृष्ण चतुर्दशी कोन्हु जोगीचक्र भूक्ति भोग याचकं यने माल जुरो एतत्पुन्यानु भावेन यज मानस्य सपरिवारा णाम् आयु रारोग्यं चान्ते परम धामं पद प्राप्य ये ड्स्तु थोते दान लोप याकाले पन्चानन्तर्यं पापलाक जुरो श्रयोऽस्तु संवत ६३२ आषाढ कृष्ण चतुर्दशी पर अमावास्यायां पुनर्वसु नक्षत्रे वज्रयोगे सोम दिने शुभम् ॥

ताम्रपत्र

..... सम्बत ६०५ आस्विन शुक्ल चतुर्थ्यां तिथौ । अङ्गार वासरे । भाषा शिव लिति न लीला वर ड्वाव जोगी भलादत्वं सकलं लिथ्यन ड्वाव चक्र विययातं किटन द्वं बू रोव ४ तलप ति समंत च्च बूया वाससन द्वथ्यम् व्रषम्प्रतं बसवम् चक्र विस्य निस्त्रप निब्बा हरपं यञ्ज माल ।

उपयुक्त स्वर्णपत्र र ताम्रपत्र सत्यनारायण प्रजापतिले देखाउनुभएको हो ।

यो जोगीचक्र क्रियाको बेलामा कागलाई भाग किन पन्छाउनु परे, गरुड पुराणमा केही उल्लेख छ । ग्रन्थहरूको अध्ययनमा हरेक कल्प कल्पमा काग पन्छिको उल्लेख छ । सम्पूर्ण अध्ययन गर्नु बाँकी नै छ । तैपनि संक्षेपमा देवताहरूले कागलाई ठूलो स्थानमा राखेर कागलाई ४ प्रकारका गुण अबलम्बन गर्न पाउने गरी वरदान प्रदान गरेका छन् । ती वरदान हुन्—

- १) मृतक व्यक्तिहरू प्रेतात्मा भई बसेकालाई आफूले लिएर पुऱ्याइदिने ।
- २) परदेश लाग्ने जहान परिवारलाई चाँडै फर्कन सूचना दिने ।
- ३) सरस्वतीले बिसैंको कुरा सम्झाइदिने अथवा छुटेका कुरालाई कागका पतला चिन्ह राखी थाप्न पाउने ।
- ४) यम पञ्चकको समयमा कागलाई पूजा नगरिएमा स्वर्गबास हुन नपाउने ।^२

करीब ३३५ वर्ष अगाडि मल्लकालमा भक्तपुरका राजा विश्वमल्लले स्थानीय जनताले आर्थिक अवस्थाको कमजोर गरीबहरूले पनि जोगीचक्रको संस्कार भई मृतकहरू प्रेतात्मालाई पञ्चतस्वमा समावेश हुन र प्रत्येक जनता दुर्घटना परी मृत्यु भएका कुनै जात्रा मेलामा दुर्घटना भई मृत्यु भएका सबै प्रजाजनको आत्मा प्रेतात्माबाट पञ्चतस्वमा समावेश हुन पाओस् र देशमा शान्ति सुव्यवस्था हुन पाओस् भनेर प्रत्येक वर्षको मेष संक्रान्तिको एकदिन अगाडि भक्तपुर टौमढी टोलमा भैरव नाथको अगाडि जोगीहरूलाई चक्र दिने बेडी समेत निर्माण गराएको भाषा वंशावलीमा उल्लेख छ । उक्त चक्र पूजा चलाउनका लागि सामग्रीहरू बनाई तयार पार्न र सरसामानहरू सुरक्षाको लागि एउटा घरको निर्माण गर्न लगाई दानको रूपमा बन्दोवस्त गराएका थिए । टौमढी टोलस्थित हालसम्म भएका सुन्धारा (ढुङ्गामा तामाले मोडी सुन जलप लगाएको) अगाडि पूर्व र बेडीको दक्षिण कोणका घर हुन् भन्ने स्थानीय बूढापाकाहरूको भनाइ छ । उक्त घरमा अद्यावधि पूजा सामग्रीहरू तयार पार्ने परम्परा छ । टौमढी टोलस्थित उक्त सुन्धारा ने. सं. ५६० जेष्ठ शुदि १० रोजमा राजा यक्षमल्लले स्थापना गरेका हुन् भन्ने त्यहाँ भएका अभिलेखबाट अवगत हुन्छ । केही वर्ष पछि जोगीचक्रको पूजा सञ्चालन गर्ने कनफट्टा जोगीहरू बस्नका लागि पनि अर्को एउटा घर निर्माण गर्न लगाएको वंशावलीमा उल्लेख छ । वंशावलीमा यो पनि

उल्लेख छ कि उक्त घर निर्माण गरेका स्थानमा एउटा ठूलो अजिस्वाँ भन्ने फूल फुल्ने रूख थियो । उक्त रूखलाई हटाई सोही ठाउँमा निर्माण गरिएका घरका काठहरू त्यो अजिस्वाँ भन्ने रूखको काठ नै प्रयोग भएकोले त्यस घर निर्माण भएका स्थानलाई अजिस्वाँमढी नामले प्रख्यात भएको हो भन्ने भनाइ छ ।^३ जोगीचक्र पूजा सञ्चालन गर्ने कनफट्टा जोगीहरू बस्नका लागि सो घर निर्माण गरेका अभिलेख पनि पाइन्छ भनी स्थानीय बूढापाकाहरूको भनाइ छ । तर उक्त अभिलेख पत्ता लगाउन सकेको छैन । सो घरमा आजभोलि गुठी संस्थानले न्यातापोल क्याफे रेष्टुराँ खोल्न लगाई रेष्टुराँ सञ्चालन भैराखेको छ ।

मेष संक्रान्तिको एकदिन अगाडि टौमढी टोल-स्थित आकाश भैरव अगाडि उक्त वेडोमा हुने जोगीचक्र पूजामा १२ वटा माटाका घ्याम्पाहरूमा रक्सी जाँडले भरी कनफट्टा जोगीहरूले भेडा बलि चढाई (यताका वर्षहरूमा बोका) विधिविधान अनुसार जोगीचक्र पूजा गर्ने चलन छ तर १२ वटा माटोका घ्याम्पोको बदला कहिले ९ वटा कहिले ७ वटा मात्र राखेर पूजा गर्ने गर्दछन् । हिजोआज उक्त जोगीचक्र पूजा सञ्चालन गर्ने कनफट्टा जोगीहरू देउपाटन मृगस्थलीका आवासीय भएका छन् । यी कनफट्टा जोगीहरूले उपत्यकाको प्रत्येक ठाउँमा हुने जोगीचक्र पूजा सञ्चालन गराइराखेका छन् । चैतमा हुने श्वेत मच्छिन्द्रनाथको रथजात्रामा पनि असन टोलमा रथ पुग्दा रथको अगाडि पनि यी कनफट्टा जोगीहरूले जोगीचक्र पूजा गर्ने गर्दछन् । भक्तपुर टौमढी टोलमा जोगीचक्र चलाउने स्थानमा आजभोलि प्रत्येक दिन नव दाफा भजन र अरू धल्चा भजन गर्ने गर्दछन् ।

जगत् चन्द्र

मल्ल राज्यकालमा नै विश्वमल्लका चार पुस्ता पछिका राजा जगत्प्रकाश मल्ल पनि धार्मिक कार्य र देश निर्माण कार्यमा ठूलो आस्था भएका राजा थिए । उनले

- २) हाँत्री सांस्कृतिक पर्व र जात्राहरू, लीलाभक्त मुनिकर्मी, पृष्ठ ५७ ।
- ३) मल्लकालीन नेपाल, लीलाभक्त मुनिकर्मी, पृष्ठ २८ ।

पनि जोगीचक्र पूजालाई निकै योगदान दिई गुठीको व्यवस्था गराई २४ रोपनी जग्गाको दानको रूपमा राखेर जोगीचक्र पूजाको कार्य सञ्चालन गरेका दुई वटा अभिलेख राखेका थिए ।^४ अभिलेखहरूमा राजा जगत् प्रकाश मल्लले मुख्य मन्त्री चन्द्रशेखर उपाध्यायलाई शुणगानकासाथ बवान गरेका छन् । मुख्य मन्त्री चन्द्रशेखर उपाध्यायले राजा जगत्प्रकाश मल्ललाई राजाका मन परेका अन्नपूर्णा लक्ष्मीदेवीको कन्यादानको व्यवस्था मिलाई सहयोग गरी मृत परेकोले राजाले उनलाई मुख्य मन्त्री पदमा नियुक्त गरी राजकाजको कार्य र धार्मिक कार्यमा राजाको मुख्य मन्त्री नै प्रिय भएको अभिलेखहरूमा देखिन्छ ।^५ राजा जगत्प्रकाश मल्लले खौमा टोलस्थित उमा महेश्वरको मन्दिर निर्माण गर्न लगाउँदा मन्त्री चन्द्र शेखर (चाँड शेखर) को गुणगान गरी राजा र मन्त्री दुई व्यक्ति भए तापनि बी दुवै व्यक्ति एकै हुन् भनी अभिलेखमा उल्लेख गरिएको देखिन्छ । राजा जगत्प्रकाश मल्लको अगाडिको पद जगत् र मुख्य मन्त्री चन्द्रशेखरको अगाडिको पद चन्द्र दुवैको पद जोडेर दुवैको नामबाट नै जगत्चन्द्र नामले अभिलेख कोर्न लगाए । यो कुरा भक्तपुर कला संग्रहालयमा भएका “दश अवतारको गीत रचना” र बीर पुस्तकालयमा रहेको “मूल देशशि देव व्यवस्था” भन्ने नाटकमा मन्त्री चन्द्रशेखर (चाँड शेखर) को गुणगान गरी गीतको मञ्जलाचरण समेत उल्लेख गरी मन्त्री र राजामा फरक छैन भनी उल्लेख छ ।^६ यसबाट मुख्यमन्त्री चन्द्रशेखर उपाध्याय कतिको अक्षिशाली व्यक्ति रहेछ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

अत्र राजा जगत्प्रकाश मल्लले तान्त्रिक विधि अनुसार

जोगीचक्र पूजा गर्न व्यवस्था गरेका विषयमा केही संक्षेपमा यहाँ उल्लेख गरिन्छ । राजा जगत्प्रकाश मल्लले चार पुस्ता अगाडिका राजा विश्वमल्लले जस्तै जोगीचक्र पूजाको क्रिया सञ्चालन गर्न नसक्ने जनता र मेला दुर्घटनामा परी मृतक व्यक्तिहरूको लागि आत्मा शान्ति र मृतकहरू पञ्चतस्वमा समावेश हुन पाओस् भन्ने अभि-प्रायले तान्त्रिक पद्धतिबाट क्रिया सञ्चालन गर्नका लागि मूलचोकको नैऋत्यकोणमा अथवा तलेजु भवानीको मूल मन्दिर र कुमारीचोक (याताचोक) को कोणमा स्नेह मण्डप नामले राम्रो ढुङ्गाले छापी वेडी बनाउन लगाई प्रति वर्ष मेष संक्रान्तिको दिनमा जोगीचक्र चलाउन पर्ने गरी आफ्नो सालिक समेत तलेजु भवानीलाई चढाएका अभिलेखहरू अद्यावधि छन् ।^७

भक्तपुर तलेजु भवानीको मूलचोकको यही नैऋत्यकोणको स्नेहमण्डप वेडीमा प्रति वर्ष मेष संक्रान्तिका दिन आजभोलि दर्शनधारी कुशलेहरूलाई भोज खुवाउने धासापा भन्ने जोगीचक्र दिने कार्य हुन्छ । तब मात्र बिस्केटमा हुने लिङ्ग जात्रा बिसर्जन गराउने परम्परा थियो । मूलचोकको तलेजु मन्दिरको ढोकामा टाँसिएका स्वर्णपत्रमा उक्त स्नेहमण्डपको वेडीमा वर्षको ३ पटक (महानवमी, पिशाच चतुर्दशी र कोलु ब्यातको समयमा) बत्ती बाल्न ६ पाथी तेल खर्च गर्नु पर्ने जग्गाको गुठी राखेको थियो । तर हिजोआज त्यहाँ बत्ती बाल्ने कार्य बन्द भैसकेको छ, सिर्फ बडादर्शनको समयमा तलेजु भवानी मूल मन्दिरबाट याताचोक (कुमारी चोक) सवारी हुने जात्रा र विजया दशैंको टीफा पूजा बिसर्जन भैसकेपछि कुमारीचोकबाट मूल मन्दिरमा

४) पूर्णिमा, अङ्क ७, ८, पृष्ठ ४७ र २२ ।

५) अभिलेख संग्रह, भाग ७, पृष्ठ २१ ।

६) पूर्णिमा, अङ्क ८ को पृष्ठ २१ ।

७) (क) भक्तपुर हरिशङ्कर पाटीको संवत् ७८२ को अभिलेख ।

(ख) भक्तपुर दरवार स्त्रायरको सिद्धिलक्ष्मीको मन्दिरको संवत् ७८२ को अभिलेख ।

(ग) भक्तपुर टौमडी टोलको भैरवनाथको सालिकको संवत् ७८८ को अभिलेख ।

(घ) भक्तपुर नगदेशचोकमा रहेको ने. सं. ७९२ को अभिलेख ।

चलाइने जात्रामा मात्र उक्त स्नेहमण्डप वेडीमा बत्ती बाल्ने गर्दछन् । यसै बेला राजा जगत्प्रकाश मल्ल, जीतामित्र मल्ल, भूपतीन्द्र मल्ल र रानी लालमतीको सालिक प्रदर्शन गर्ने गर्दछन् । यही तलेजु भवानीको जात्रामा ६४ पाला र ची लाख बत्ती बाल्ने कार्य हुन्छ । हिजोग्राज अरू बखतमा बत्ती बाल्ने चलन बन्द भैसकेका छन्, तर गुठी संस्थानमा लगत त कायम नै छ । सो स्नेह मण्डप निर्माण भैसकेपछि राजा र भारदारहरू त्यही स्नेह मण्डपमा बसेर राजकाज र धार्मिक कार्यको विषयमा छत्रफल गरी प्रजाजनलाई जात्रा र राजदरबारको आदेश जाहेर गर्ने गर्दथे भन्ने बूढापाकाहरूको भनाइ छ । तसर्थ उक्त बेडीमा सर्वसाधारण बस्न निषेध थियो भन्ने छ, तर सो नियम पनि हटिसकेको छ ।

अर्को जोगीचक्र पूजाको कार्यक्रम प्रत्येक वर्षको वैशाख २ गतेका दिन हालको कला संग्रहालयको अगाडि १२ वटा माटोको घँटोलाई परालको चक्का आसन राखी जाँड रक्सीले भरी कनफट्टा जोगीहरूले विधि-विधान बमोजिम पूजा गरी हाँस बलि चढाई उक्त लहरै १२ वटा घँटोलाई पूजा गर्ने चलन छ । यसलाई पनि जोगीचक्र पूजा भन्ने गर्दछ । त्यस्तै त्यसको भोलिपल्ट पनि अथवा वैशाख ३ गतेका दिनमा पनि दरबार स्वयाय्रमा रणजीत मल्लको घण्टा मुनिको पाटी अगाडि कनफट्टा जोगीहरूले १७ वटा माटोको घँटोमा जाँड, रक्सीले भरी विधि-विधान बमोजिम पूजा चढाई राँगाको बलि चढाई चक्रपूजा गरिन्छ । मल्ल राजाहरूमा अन्तिम मल्ल राजा रणजीत मल्लले तलेजु भवानीको नित्य बिहान-बेलुका आरतीको समयमा बजाउने ठूलो घण्टा स्थापना गर्दा सो जोगीचक्र पूजा चलाउन कनफट्टा जोगीहरू बस्नका लागि घण्टाको मुनि पाटीको रूपमा ढुङ्गाको थाम राखेर ढुङ्गाले बिछ्याई निर्माण गर्न लगाएको हो भन्ने जनश्रुति छ । उपर्युक्त जोगीचक्र पूजाबारे राजा जगत्प्रकाश मल्लले राख्न लगाएका अभिलेखहरूका स्थान र नेपाली रूपान्तर निम्न प्रकारका छन्-

पहिलो अभिलेखको नेपाली रूपान्तर

श्री तलेजु भवानीलाई नमस्कार । ने. सं. ७८२ मार्ग शुक्ल षष्ठि आदित्यवार श्रावण नक्षत्र धुपयोग तौलिक करण भएको राम्रो दिनमा राजाहरूमा शिरो-मणि नेपालका राजा जगत्प्रकाश मल्लले श्री मानेश्वरी-लाई खुशी पार्न विधि बमोजिम असल मण्डप समर्पण गर्नु भयो ।

दुई छोराहरूले सेवा गरिरहेका, सेवा गर्नेमा सियालु भएका, हातमा माला लिएका असल मन्त्री चन्द्र शेखर (चाँड शेखर) ले सेवा गरिएको, नियमको पालना गर्ने गुणी राम्रो विद्वान् राजा जगत्प्रकाश मल्लको बेजोड सालिक सबभन्दा उत्तम रहेको छ ।

(उपर्युक्त अभिलेख हरिशङ्करको पाटीको हो ।)

दोस्रो अभिलेखको नेपाली रूपान्तर

नेपाल मण्डलमा श्री श्री श्री पशुपतिनाथको समिपमा वाशुकी क्षेत्र वागमतीको पूर्वपट्टि यही पुण्य भूमि भक्तपुर राजधानीमा आज कलिगत संवत् ४७६३, ने. सं. ७८२, (वि.सं. १७१९) विरोधकृत सम्बत्सर वसन्त ऋतु चैत्र कृष्ण पञ्चमी शनिश्चरवार जेष्ठ नक्षत्र वरियान योग कौरवकरण जीवहिरा भित्र मुहूर्तमा मेष राशीमा, सूर्य वृश्चिक राशीमा, चन्द्रमा भएको विषुवत संक्रान्ति (मेष संक्रान्ति) को विशिष्ट पर्वको दिन भक्तपुरमा छत्र समेतका एघोर वटा मुनका जलपदार गजूर, जलपदार छाता, तोरण, झ्याल, ढोका देवीका मूर्ति २ राशी नक्षत्र आदि अनेक मूर्तिहरूले जगमगाएको स्वर्गलाई पनि माथ गर्ने धेरै राम्रा मन्दिरहरूमा राज भएका आफना श्री श्री श्री इष्ट देवता (तलेजु) भवानी-लाई खुशी पार्नका लागि मानव गोत्र भएका रघुकुलमा पैदा भएका श्री श्री जगत्प्रकाश मल्लबाट स्नेहमण्डपमा प्रत्येक वर्ष बत्ती बाल्न, दही, च्युरा, रोटी (लड्डु), मासु बाँड्न र दर्शनधारी (कुशले) लाई भोज खुवाउन समेत २४ रोपनीको जगा गुठी राखियो । मेष संक्रान्तिको दुई दिन पछि जोगीचक्र (चक्रपूजा) गर्नु, २० पाथी चामलको भात पकाउनु, ३४ पाथी चामलको जाँड बनाउनु, १७

घडा जाँड, ४० पाथी गहूँको पीठो, २॥ पाथी मास, मुखभरी दाँत भएको रांगा १ के रुपैयाँ ६॥, सरुवा चामल दुई कुरुवा, नून तीन कुरुवा, तेलमाना ६, हि २ कु (केही पाउ) अदुवा एक कोर (एक कुरुवा), बेसार एक रुपैयाँ, दाउरा..... र नवमीको दिनमा, पिशाच चतुर्दशीको दिनमा र कोरु क्यात्थी तीन पटक बत्ती बाल्न ३ पाथी तेल दीयो पाला ६४, प्रत्येक पटक चामल आठ न काम गर्नेलाई दिनु ।

(उपर्युक्त अभिलेख भक्तपुर नगर पञ्चायतको ढोका अगाडिको एकतल्ले श्री सिद्धिलक्ष्मीको रातो मन्दिरमा भएको हो ।)

तेस्रो अभिलेखको नेपाली रूपान्तर

सदाशिव मल्ल बसेको चौक बिभ्रको हुनाले श्री श्री जय जगत्चन्द्र मल्ल देवले जीर्णोद्धार गरी आफ्नो सालिक प्रेमपूर्वक राख्नु भयो । श्री कुलदेवी तलेजुको नजिकमा रहेको यो चौक अत्यन्त उत्तम छ । टीकाधारी श्री श्री राजाले यसको हेरविचार गर्नु पर्छ । श्री श्री श्री तलेजुको सेवाको लागि यो सालिक राखेको मिति ने. सं. ७९२ जेष्ठ कृष्ण भलभल अष्टमी अनिश्चर बार उत्तम भाद्र नक्षत्र शौभाग्य योग पर्ने मुहूर्तको दिन हो ।

(उपर्युक्त अभिलेख गणेशचोकमा दुई वटासंगै रहेको अभिलेखमा एउटा शिलापत्रको केही अंश हो ।)

चौथो अभिलेखको नेपाली रूपान्तर

ॐ स्वस्ति ॥ श्री आकाश भैरव कहीं श्री श्री जगत्चन्द्र देवले राखेको सालिक बिभ्रको हुनाले श्री श्री जय भूपतीन्द्र मल्ल देवले पित्तल भरेर बनाएको । पहिलो मिति संवत् ७८८ जेष्ठ शुद्ध । बनाएको मिति संवत् ८३३ कार्तिक कृष्ण द्वितीया मृगशिर नक्षत्र सिद्धियोग अंगार वार ।

(उपर्युक्त अभिलेख टौमढी टोलका आकाश भैरवमा रहेको ढलौटको सालिकको अभिलेख हो ।)

माथि उल्लेख गरिएका जोगीचक्र पूजा हिजो-आज सञ्चालन हुने स्थान र मिति यस प्रकार छन्- जोगी

चक्र पूजामा हिजोआज कहीं ६-७ वटा, कहीं १२ वटा, कहीं एउटा मात्र र कहीं १७ वटा माटोको घँटोमा पूजा गरी, कहीं बोका, कहीं हाँस, कहीं कुखुरा, कहीं रांगा बलि चढाई कनफट्टा जोगीहरूले पूजा गर्ने गर्दछन् । खर्च सकेसम्म कटौती गरी आवश्यक मात्र खर्च दिई गुठी संस्थानले पूजा सञ्चालन गराइराखेका छन् ।

पूजा सञ्चालन हुने स्थान

- १) चैत्र शुक्ल नवमीका दिनमा काठमाडौं, असन टोल श्री श्वेत मच्छिन्द्रनाथको रथ अगाडि ।
- २) मेष संक्रान्तिको एकदिन अगाडि मसान्तको दिनमा भक्तपुर टौमढी टोल आकाश भैरव अगाडि भेंडाको बदला बोका बलि चढाई ६, ७ वटा माटाका घँटोमा पूजा गर्ने गर्दछन् ।
- ३) मेष संक्रान्तिको दिनमा अथवा वैशाख १ गतेको दिनमा भक्तपुर तलेजुको मूल चौकको स्नेहमण्डप वेडीमा (दबली) घासापा भन्ने जोगीचक्र कुशले-हरूलाई भोज वितरण गर्ने ।
- ४) मेष संक्रान्तिको दिन अथवा वैशाख १ गते भक्तपुर टौमढी टोलमा ५-६ वटा घँटा पूजा गरी जोगी चक्र पूजा गर्ने ।
- ५) मेष संक्रान्तिको भोलिपल्ट अथवा वैशाख २ गतेका दिन भक्तपुर दरबार स्ववायर कला संग्रहालयको अगाडि हाँस बलि चढाई जोगीचक्र पूजा गर्ने ।
- ६) मेष संक्रान्तिको दुई दिनपछि अथवा वैशाख ३ गतेका दिन भक्तपुर दरबार स्ववायर ५५ इयाल अगाडि रणजीत मल्लले स्थापना गरेको ठलो घण्टा मुनि पाटी अगाडि सञ्चालन हुने कनफट्टा जोगीहरूद्वारा १७ वटा माटाका घँटालाई जाँड रक्सीले भरी रांगा बलि चढाई जोगीचक्र पूजा गर्ने ।

पाद टिप्पणीहरू

- १) बनारसबाट प्रकाशित- गरुड पुराण, अध्याय ११।
- २) मुनकर्म, लीलाभक्त- हाँसो सांस्कृतिक पर्व र जात्राहरू, २०४३ ।

- ३) --, मल्लकालीन नेपाल, २०२५ ।
४) --, नेपालको सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक दिग्दर्शन।
५) संशोधन मण्डल- पूर्णिमा, अङ्क ७ र ८ ।
६) संशोधन मण्डल- अभिलेख संग्रह, भाग ७ ।
७) --, पूर्णिमा, अङ्क ६ र ६ ।
८) नै. सं. ७२२, ७८८, ७९२ का शिलापत्रहरू ।
- ९) स्वर्णपत्र- तलेजु मूलचोक ।
१०) हस्तलिखित ग्रन्थ- कुलार्जवतन्त्र ।
११) लगत्- गुठी तहसिल तथा खर्च कार्यालय, भक्तपुर ।
१२) भक्तपुरको शिलालेख सूची- वीर पुस्तकालय,
काठमाडौं ।

प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाका समयको नेपाल-भोट युद्धको ऐतिहासिक सामग्री

(गताङ्कको बाँकी)

३८. सिकार्जुं देवि ल्हासासम्ममा रसद ठाउंमा रसद र दरको अंदाज—	पाइन्या	पेताङ्गोङ्का रसदले ४१५ हजारलाई वर्ष दिन सम्मलाई पुग्ला—	२६- १५०॥- १३१४- १४
असामि—	वास- कोस- सतु- कादर—	ग्याचिङ्गोङ्का रसदले ३१४ हजार जना लाई वर्ष दिनसम्म पुग्ला वरिपरिका रसद ले स्मेतले भन्या ६१७ हजारलाई वर्ष दिन सम्मलाई पुग्ला —	३०- १५७॥- १५- १५॥
सिकार्जुं का रसदले ५१६ सै जनालाई वर्ष दिनसम्म पुग्ला वरिपरिका रसदले भन्या ११.१॥ हजार जवानलाई वर्ष दिन सम्मलाई पुग्ला—	१९- ८५॥- १३१- १३॥	कामाफासिका रसदले १११॥ हजारलाई वर्ष दिन सम्मलाई पुग्ला वरिपरिवाट पनि आयो भन्या ४१५ हजारलाई वर्ष दिनसम्म लाई पुग्ला —	१३५- १८८॥- १४- १४॥
ल्हचिजुं का रसदले १ हजार जवानलाई वर्ष दिनसम्म पुग्ला वरिपरि स्मेतले गरि भन्या १०१२ हजार जवानलाई वर्ष दिनसम्मलाई पुग्ला -	२३- ११४॥- १५१- १५॥	ल्लुस्यु झुं का रसदले १११॥ हजारलाई वर्ष दिन संमलाई पुग्ला वरिपरिवाट पनि आयो भन्या ४१५ हजारलाई वर्ष दिन सम्मलाई पुग्ला —	३६- १९३॥- १४१- १४॥
फिजोलिका रसदले ११२ सै जनालाई वर्ष दिन सम्म पुग्ला. वरिपरिका रसदले भन्या ५१६ सैलाई वर्ष दिनसम्म पुग्ला—	२४- ११८॥- १३- १३॥	ल्हासाका जगेरा रसदले ५१६ हजारलाई वर्ष दिनसम्मलाई पुग्ला वरिपरि २१३ दि नका रस्तावाट नआई ल्हासामा रसद छैन—	३८- २०६॥- १४१- १४॥
डिगर्चाका रसदले १५१२० सै जवानलाई वर्ष दिन पुग्ला. वरिपरिका स्मेतले भन्या ८१९० हजारलाई वर्ष दिनसम्मलाई पुग्ला—	२८- १४१॥- १४१४- १५		

३१. ताता पानि देखि पेचिन सहर सम्म जान्या वाटाको तपसिल-

तातापानिवाट षासा जानलाई डोलि चढि जांदा. घडि १२ लाग्यो वाटो तेछो उकालो छ वास-

षासावाट छोस्यां जादा ज्मा घडि २१ लाग्यो. तेछो वाटो घडि १० हिडि भोट्या कोसिका तिरैतिर. कहि तेछो उकालो कहि तेछो वाटो. कहि भिरमा भन्याङ्ग हाल्याको. विकट वाटो ११ घडिको छ. कोसिमा. भोट्या साघु ७ छन् वास-

छोस्यांवाट कुति जांदा ज्मा घडि १४ लाग्यो छोस्यांदिषि ठुलो विकट होइन. कहि कहि भन्याङ्ग पनि छ भोट्या साघु ३ फलाम साघु १ छ धेर तेछो वाटो. अली अलि तेछो उकालो छ वास-

कुतिवाट धकेलि जांदा. घोडा चढि कहि वढाई कहि ठिकै गरि लैजांदा ज्मा घडि १० लाग्यो. भोट्या कोसिका तिरैतिर तेछो वाटो कहि दुग्यान कहि असल मैदानको वाटो छ. कोसिमा २ षहन्यामा १ ज्मा कोट्या साघु ३ छन् वास-

धकेलिवाट थुल जांदा कहि टुकुटुकु कहि छोटि कदममा लैजांदा ७।। लाग्यो कहि दुग्यान कहि नेगर कहि मैदान असल वाटो छ विच मा गाउ ३ गोर्षालिको फौज जादा उठ्याका रह्या छन् आज काल गाउ पिच्छे २।३ घर वस्याका छन्. ठाउं ठाउं बेति पाति पनि गन्याको रहेछ. वास ५ थुलवाट लंगुर भन्याको गाउं जांदा ज्मा घडि १६ लाग्यो. थुलु देषि. घोडा वढाई ल्याउंदा १।। घडिको वाटो. असल मैदान छ ताहादेषि कहि तेछो उकालोमा. घोडा टुकुटुकु गरि लैजांदा घडि ६ पला ५० गै. भैरव लंगुर को फेदि पुग्यो. दाहिना तिरका हिमालयवाट कोसि आयाको छ ताहावाट तेछो उकालो घडि २ पला ३५ गै भन्याङ्ग १ पुग्यो. भन्याङ्ग देषि नजानिदो वाटो. तेछो वहालो छ. तेहि भैरव लंगुर देषि यउटा. षोलो आई. तल वेसि पुग्यापछि. वागमतिको रेलि भंदा. ठुलो रेलि. परि. टिगरि मैदानमा मिल्याको छ. टिगरि मैदान गज कोस ३ लमाइ कोस ४ होला. तेहि मैदानका वारिपट्टि. लंगुर भन्याको गाउं छ. ताहासम्म पुग्दा घडि ८ पला १० लाग्यो वास-

लंगुर गाउंवाट टिगरिका पौवा जांदा घडि ६ लाग्यो. वासवाट हिडनि वित्तिकै अरुमा कोठ्या साघु तरि. टिगरिमा टुकुचा जत्रा २ षहन्या छ. २।४।२।४ घर वस्या वस्याको रहेछ. अलि अलि बेतिपाति पनि गन्याको रहेछ. वर्षामा पानि पर्दा भयाका १०।१५ घडि पनि छन्. यो टिगरि मैदानमा धेर दुग्यान. कहि कहि माटो. भयाको रहेछ. टिगरि गाउंमा किल्ला १ छ. आहा हामीहरू पुग्दा ३ अवाज वंडुकको वढाई पनि गर्दा रह्या छन्. यो गाउं देषि कोस पाउ भर गै पौवा छ. तेस्मा वास वस्तु पछं वास-

टिगरिको पौवावाट मेमुं जानलाई घोडा कहि वढाई कहि छोटी कदम संम लैजांदा घडि ७ लाग्यो वाटामा रजु भन्याको षोलो १ भगालो परि आयाको ६।७ छन्. त्यो र अरु २ मिली वहाको छ. यो षोलो वाउ पारि वास सम्म असल मैदानको वाटो छ मैदानको गज कहि १ पाउ कहि आघाउं कहि २ पाउ होला वास-

मेमुं गाउं देषि सिकार्जुं जानालाई घोडा विस्तारैसित टुकुटुकु गरि लैजांदा ज्मा घडि ११।। लाग्यो. मेमुं वाट २।। घडिको वाटो हिडि चौकोर भन्याको गाउं १ पुग्छ. ताहा पर्वतमा पुरानु भस्व्याको गडि १ छ ताहावाट २ घडिको वाटो हिडि अघि १। सै सम्म पुग्याको अरुन् षोलो तर्नु पछं. पानि घोडाका पीठसम्म आउंदो रहेछ. गज हात ३० जसो होला. ताहावाट काहि मैदान कहि पच्याङ्ग कहि उकालो कहि वन्हालो भया पनि वाटो असल छ. ताहावाट अलिकति मैदान हिडि. टुकुचा जत्रो षोलो १ तरि अलिकति उकालो चढी सिकार्जुं गडिमा पुग्छ. सिकार्जुं गाउंमा घर ५०।६० जसो होला. गाउंका बीचमा सिकार्पोला वस्याको छ. गडि भन्या चुलि पन्याको दुग्यानका पर्वतमा छ. माथि देखि तलैसम्म गडे दोहरा पर्खाललाई विचमा ठाउं ठाउं घर गुम्वा रहेछ. माथि देखि तलैसम्म घोडा जान्या गरि सिढि लायाको छ. गडिमा जानलाई दुगाको पुल बनायाको छ. गाउंमा गढी घर जम्मा २०।२५ सै जसो होला वास-

सिकार्जुं देखि लोलो गाउं जानलाई ज्मा घडि ४ लाग्यो सिकार्जुं वाट मैदानमा वढाई कहि पैत्रा कहि कदम गरि

लैजांदा घडि २ मा लोलो भन्याको षोलो तरि ताहावाट षोलाको तिरैतिर कहि उकालो कहि दुंग्यान वाटामा घोडा वढाई लैजान्दा २ घडिमा लोलो भन्याको गाउ पुग्यो. षोलाको तिरमा ठाउं ठाउं २।४।२।४ घर भयाको गाउं पनि छ. बेति पाति पनि षोलाको तिरैतिरमाथि सम्म षुप गन्याको छ वास-

१०

लोलो गाउ देखि थाकेस गाउ जानालाई ज्मा घडि ६।। लाग्यो लोलो देखि तेहि षोलाको तिरैतिर मैदानमा घोडा चढाई लैजान्दा २।। घडि लाग्यो ताहा वाट अलिकति उकालो चडि वहालो झर्दा फेरी तेहि षोलाका तिरवाट हिडनु पर्छ जाहसम्म घोडा सुस्त गरि हिडाउंदा १।। घडि लाग्यो. ताहावाट फेरी षोलाका तिरैतिरवाट कहि दुंग्यान कहि मैदानमा घोडा वढाई लोलो षोलाको कोठ्या साघुतरि थाकेस भन्याको गाउंमा वास पुग्दा २।। लाग्यो गाउमा घर २।३ छन् ताहा वास वस्नलाई पाल टागि दिदा रह्या छन् विचमा तर्नु पन्या षह्या ४ छन् वास-

११

थाकेसदेखि ठामु भन्याको गाउं जानालाई कहि छोटि कदम कहि धेरै विस्तार कहि कदमैसंग लैजादा ज्मा घडि १५ लाग्यो वासवाट थाके पुगन्याको षोलाको तिरैतिर दुंग्यान वाटामा सुस्त टुकुटुकु गरि घरि ४ गै यहि षोलाको तिरैतिर. ग्यांछो भन्याको पर्वत वसि गयाको रहेछ. तेस्मा अलि अलि उकालो कहि तेछो गै भज्याड पुग्दा ३।। घडि लाग्यो भज्याडमा वन घोडा पनि रहेछ. जाहा देखि आधा वाटोसम्म सुस्त गरि आधामा वढाई कदम लैजादा ७।। घडि लाग्यो भज्याडवाट ठामु भन्याको षोलो हिमालयवाट आयाको छ. येहि षोलाका तिर दुंग्यानवाट साघु २ तरि ठामु भन्याको गाउ पुग्छ घर ७।। छन् बेति पाति पनि गन्याको रहेछ. छोस्यांदेखि रुषको नाममा बुढो पनि देखिएन. यो गाउमा वइसवाटेर अरु रुख गरि ४०।५० रुष देखियो त्रास-

१२

ठामुवाट ल्हचि जानलाई छोटि कदममा घोडा लैजान्दा ज्मा घडि ५।। लाग्यो वासदेखि घडि २।। मा मागाम षोला तरि ताहावाट घडि १ मा साक्यालु षोला तरि घडि २ मा ल्हचि गाउं पुग्छ वाटो गज कोस १ लमाई कोस ३ जसो भयाको फाँट छ विचविचमा घर छ. बेति

पाति पनि छ गाउंका किनारावाट ब्रह्मपुत्र वह्याको छ ति षोला २ ब्रह्म पुत्रमा मित्याको छ. भोटचा पिपलका वगैचा लायाको छ. तेस्मा पाल टागि वास वस्न दिदा रह्या छन्. ताहावाट वाटो १ अंतर वेकि डिगर्चा पुगन्या रहेछ. यो गाउंमा गडि पनि छ वास-

१३

ल्हचिदेखि फिजोलि झुङ जानलाई घोडा विस्तारसित छोटि कदममा लैजांदा ज्मा घडि १८ लाग्यो. ल्हचिदेखि ब्रह्म पुत्रको किनारै किनार कहि भिरमा. सडक कहि असल मैदान वाटो छ. तिरमा वगैचा गुम्वा गडि भयाको गाउं १ छ वास-

१४

फिजोलिदेखि फोतोङ तासिघाङ जानलाई ज्मा घडि ६ लाग्यो ब्रह्मपुत्रका तिरैतिर मैदानमा घोडा वढाई लैजांदा घडि ४ ताहापछि घडि २ लाग्यो. विचमा भिर्पन गयाको रहेछ. तल ब्रह्म पुत्र वग्याको छ. वाटो भिरमा छ. ताहा पनि गडि रहेछ वास-

१५

फोतोङ तासि घाङदेखि स्याफागिनि जानलाई घोडा छोटि कदममा लैजांदा ज्मा घडि ९।। लाग्यो. वासदेखि अलिकति उकालो चडि गयापछि अरु असल मैदान छ. विचमा गाउं २।३ छन्. बेति पनि वेसै गन्याको रहेछ वास-

१६

स्याफगितिदेखि षाग जिगुम्वा जानलाई वडि कदममा लैजादा ज्मा घडि ७ लाग्यो वासवाट आउन्यावित्तिकै साघु भयाको षोलो १ छ विचमा गाउं ४।५ छन् सानु गडि १ पनि छ. वाटो असल मैदान छ वास-

१७

षाग जिगुम्वादेखि डिगर्चा जानलाई कहि वडि कदम कहि छोटि कदममा जांदा ज्मा घडि ९।। लाग्यो वाटो कहि नजानोदो उकालो धेरै मैदान रहेछ विच विचमा गाउं पनि रहेछ वास-

१८

डिगर्चादेखि पेनाङ्गु जानलाई छोटि कदममा घोडा लैजांदा ज्मा घडि १३ लाग्यो वाटो अलिकति चढाउचडि भज्याड काटिसक्यापछि अरु मैदान रहेछ. वासवाट पाउभर जिमिनमा. लामाजिको घर कुकेलि भन्याको रहेछ. तेसैका नगिचमा टासि छुटा भन्याको ठुलो षोलो छ. तेस्मा पत्थरका चौडा वनाई पूल हाल्याको छ. तेस पूल तरि पेनाङ्गुमा पुग्न घडि १।। को वाटो वाकि छंदा. वाटामा

साधु भन्याको राम्रो गुम्वा १ छ. वस्ति मुल जारै छ. ताहावाट पेनाङ्ग किल्लामा पुग्छ. किल्ला डिगर्चाको. भन्दा मजगुतै रहेछ. टासि छुटाका किनारामा गाउँ छ वास-१९

पेनाङ्ग वाट ग्याचिङ्गु जानलाई घोडा बढाई लैजादा १४ घडिमा वास पुग्छ. डिगर्चावाट गयाको टासि छुटा षोलै षोला मैदान वाटामा कहि कहि दुंग्यान पन्याको छ. ग्याचि भन्याको ठुलो सहर छ. जाहा गढि १ गुम्बा १ पनि छ. यो गढि गुंवा षुपै मजगुत गरि वनायाको रहेछ. वाटामा गाउँ वगैचा ठाउँ ठाउँमा छन्. बेति पनि बहुते गन्याको छ. सानु षोलामा. साधु १ तर्नुपछ वास- २०

ग्याचिङ्गु वाट गोप्सी गाउँ जांदा घोडा ठिकै कदममा लैजांदा ८॥ घडिमा वास पुग्यो. टासिछुटा षोलैषोलाको वाटो गरि जांदा वास देषि ७॥ घडिमा साधु १ तरि कहि मैदान कहि दुंग्यान कहि थोरै षुटकिल्लाको वाटो छ. देवाधर्मावाट आयाको तेरि भन्याको षोलो १ गोप्सीमा टासि छुटा. षोलामा मिलन आयाको छ. जाहावाट षोटां भन्या गाउँ ६ दिनमा पुग्दो रहेछ. गोप्सी गाउँमा घर ६।७ जसो होला. बेतिपाति पनि धेरै गन्याको छ वास- २१

गोप्सीवाट स्लुछुंदि गाउँमा जांदा घोडा बढाई कदममा लैजादा ६॥ घडिमा वास पुग्यो. वाटो कहि दुंग्यान कहि पहरो काहि तेछौं छ. वासवाट हिडनि वित्तिकै देवाधर्मा-वाट आयाको षोलामा साधु तरि फेरि कदममै जसो गै टासिछुटा षोलाको साधु तरि सोहि षोलै षोलाको वाटो भरि साना ठुला गरि बहन्या १० षोला १ तरि फेरि टासिछुटामा अर्को साधु तरि वासमा पुग्यो. वास वन्या ठाउमा दाहिनातिरवाट टासिछुटा जत्रो षोलो १ आई दोभान पन्याको छ. वाटामा साना साना गाउँ ठाउँ ठाउँ-मा छन्. बेति पनि बेसैसंग गन्याको रहेछ वास- २२

रलुंछुंदी गाउँवाट नागाच्यार्झुं जांदा १७ घडिमा वास पुग्यो. रलुंदेषि टासि छुटा षोलै षोला गरि लंगुरका फेदि सम्म घोडा छोटि कदममा जांदा २॥ घडि लाग्यो. याहाँ सम्मको वाटो असल मैदान छ. येस फेदिदेखि हिमालयको भंज्याडमा जानालाई दुंग्यानको वाटोमा. थोरै उकालो.

षुटकिलाको वाटोमा. छोटि कदम गरि जांदा २॥ घडि लाग्यो भंज्याडदेषि नागाच्यार्झुं जानालाई काहि दुंग्यान अलिकलि बन्हालो पन्याको काहि मैदान मैदान वाटो छ भंज्याडदेषि हात्रा दाहिनातिरवाट आयाको पारुसिउछु भन्याको षोलो १ छ. तेहि षोलैषोलावाट जानु पछ वात्रापट्टिवाट आयाको बहन्या भंज्याड पारि ३ भंज्याड वारि ४ मध्ये १ मा साधु छ भंज्याड परि गया कोहि उपगल्योको टासिछुटा षोलो रहेछ. भंज्याडदेषि नागा-च्यार्झुंसम्म छोटि कदममा जांदा १२ घडि लाग्यो. त्यो षोला नागाच्यार्झुं १॥ घडिमा पुगियेला भन्दा हात्रा दाहिना तिरवाट पैनितालमा मिलन गयाका छन्. वाटा भरिको जगा सबै वरानेछ. गाउनेरा मात्र येति गन्याको रहेछ. नागाच्यार्झुंमा घर २०।२५ जसो होला वास- २३

नागाच्यार्झुंवाट पैतिङ्गु जानालाई घोडा बढाई कदममा लैजांदा ६ घडिमा वास पुग्यो पैति तालको किनारैकिनार पाउ भर जति दुंग्यानको वाटो उपर असल मैदानको वाटो गै विचमा २।३ गाउँ नाधि किनारैमा पैतिङ्गु भन्या को गाउँमा पुग्यो गाउँ घर ३०।३५ जसो हुनन्- गाउँका नगिचमा मात्र बेति गन्याको छ. अरु जगा वरानै छ. पैति तालमा दरियाइ घोडा अरु जनावर पनि छ भन्छन्. तालको गज कहि छुटियाको छ. काहि ठिकैको छ. लमाई फेरो घुमनालाई भन्या ७ दिनमा घुमियेला भन्छन् गैहो यतिउति भन्या संख्या छैन वास- २४

पैतिङ्गुवाट नेप्सोला पर्वतका फेदिसम्म जानालाई ज्मा घडि ९ मा वास पुग्यो. पैति तालको तिरैतिर छोडि कदममा जांदा १॥ घडिसम्मको वाटो असलै छ. जाहा-देषि पैति ताल छोडि दुंग्यान पन्याको ठाडो उकालोमा विस्तार टुकुटुकु गरि जांदा २ घडिमा भंज्याड पुग्यो भंज्याडदेषि १ घडिसम्म तेछौं दुंग्यानको वाटो गै ३ घडि ठाडो बन्हालो झरि सानु गाउ १ मा पुग्यो. बेति पाति पनि षुपै गन्याको छ. हात्रा पर्वतको झल्को रहेछ. जाहा-देषि ब्रह्मपुत्रको किनार न्यापसी भन्याको गाउ वगर ब्रह्म पुत्रको किनार पालमा जानालाई घडि १॥ लाग्यो. वाटो भरि वरिपरि गाउँ र बेतिपाति गन्याको राम्रै छ वाटो सबै दुंग्यान वास- २५

नेप्सोला गाउवाट छुस्युङ्गु जानलाई ६॥ घडिमा वास पुग्यो वासदेवि उठनि कित्तिकै ब्रम्हपुत्रको घाट तरि तिर-
तिरका वाटामा ठाउँ ठाउँमा गाउँ छ बेतिपाति बहुतेँ छ.
आधा वाटा जसोमा गुम्बा १ छ येस गुम्बाका पाहाडमा
गढि बनायाको छ. गाउँ पनि गुलजार छ. बेतिपाति बहुतेँ
राम्रो छ. गुम्बादेवि १ पाउ गयापछि ठिकैको षोला १
छ. येस षोलाको साघु तरि आधा वाटो असल मैदान
आधा वाटो दुंग्यानमा छोटि कदममा जाँदा ६॥ घडीमा
छुस्युङ्गुमा वास पुग्यो. यो गाउँ ठुलै छ. गढि पनि छ.
अधि भन्या असलै छ भन्छन्. आजकाल अलि अलि
भक्त्याको छ वास—

२६

छुस्युङ्गुवाट नेटाँ जानलाई १० घडिमा वास पुग्यो.
छुस्युङ्गुदेवि दक्षिण दिशातिर ब्रम्ह पुत्र लाग्या. हामिजान
पूर्वतिर पर्दो रहेछ. वासदेवि १ पाउ जतिमा षोलाका
साघुतरि कोस ॥ जति हिडचापछि ल्हासा षुसि भेटियो.
येहि ल्हासा षुसिको तिरतिर वाटो ३ षंडमा २ षंड असल
१ षंड ल्हासा षुसिले पाहाडमा रेति गयाकोमा दुंग्यान
पहराको भीरको वाटो छ. छोटि कदममा जाँदा १० घडि-
मा वास पुग्यो विचविचमा गाउ वस्ति बेति अलि अलि
छ वास—

२७

नेटाँवाट ल्हासा जानलाई असल मैदान वाटोमा. छोटी
कदममा घोडा लैजादा ९ घडिमा वास पुग्यो. ल्हासा
षुसिको तिरमा भीर १ हिडि ठिसाँछु भन्याको ठुलो
षोलाको पुल तरि २ घडिमा ल्हासा सहर पुग्यो वास—२८

ल्हासावाट घेसि गुम्बा जानलाई छोटि कदममा लैजाँदा
घडि ७ मा वास पुग्यो. वाटो असल मैदान छ. ल्हासा-
देवि २ घडिमा ल्हासा षुसिमा डुंगा तरि घेसिङ्गुड गढि
जानलाई ५ घडि लाग्यो विचविचमा गाउँ कमोत पनि
छ. गाउँ ठुलै छ. वास—

२९

घेसिवाट मेटो गुम्बाँ जानलाई छोटि कदममा जाँदा घडि
१४॥ मा वास पुग्यो. ल्हासा षुसिका तिरतिरवाट जानु
पर्छ. वाटो ३ षंडमा १ षंड जति कहि दुंग्यान कहि भिर
छ २ षंड असल मैदान छ. साना ठुला गरि उमा षह-या
८ छन् २ मा तर्नु पर्छ २ या साघु छ. २ मा ठुलो पुल छ

जघार ४ छन्. जाहादेवि ल्हासा षुसिको तिर छोडी पूर्व
हानि जानु पर्छ. उत्तरवाट षोलो १ आयाको छ. वाटोको
विचविचमा गाउँ र कमोद जगा. ठाउँ ठाउँमा छ गाउ
ठुलै छ. वास—

३०

मेटो गुम्बावाट रिजोर्लि गुम्बा जानलाई छोटि कदममा
जाँदा ८॥ घडि लाग्यो वासदेवि २ घडिको वाटो गया
पछि मैठु माछु भन्याको षोलो भेटिछ. तेहि षोलाको
तिरतिर. काहि दुंग्यान काहि मैदान. काहि काहि अलि
अलि उकालो व-हालो वाटो छ षह-यामा साघु ४ तर्नु
पर्छ. वास येहि षोलाका तिरमा पर्छ. जाहा मध्येस जस्तो
झाडि पन्याको वन डाँडा पाखामा पनि अलि अलि वन
बुट्टा रहेछ गाउँ ठुलै छ वास—

३१

रिजोर्लिवाट छुसिघ्याड जानालाई छोटि कदममा जाँदा
६॥ घडिमा वास पुग्यो वाटोमै ठिमाछु षोलोषोला
मैदान बाटोमा अलि अलि दुंग्यान छ. षह-याको साघु
५ वजाम षोलाको पुल १ तर्नु पर्छ. वाटाका वरिपरि
हिउ पनि छ. मैठिमाछु षोलाका तिरमा वास पर्छ बुटा
बुट्टि वन पनि रहेछ. गाउँमा घर १५ जसो होला
वास—

३२

छुसि घ्याडवाट झुमरा गाउँ जान छोटि कदममा जाँदा
८॥ घडिमा वास पुग्यो वाटो मैठिमाछु षोलाका तिर-
तिरवाट काहि मैदान काहि दुंग्यान काहि अलिक उकालो
व-हालो तेछोँ पन्याड अलिक घटिया वाटो छ. वासदेवि
३ घडिका वाटो जाँदा येहि षोलाका पारतिर तातापानि
पनि रहेछ. फेरि घडि २ को वाटो गैँ मैठिछु षोलाको पुल
तरि षोलो दाहिना पारि हिउँ भयाको वाटो गैँ झुमरा
गाउँमा वास पुग्यो षह-या र षोलामा गरि साघु ४ पुल
तर्नु पर्छ. गाउँ षोलाको तिरमा छ. घर १० जसो होला
हिउँ भयाको ठाउँमा छ वास—

३३

झुमरा गाउवाट नुमरिजानालाई घोडा विस्तारसंग
लैजादा १४॥ घडिमा वास पुग्यो. वाटो काहि दुंग्यानका
हिउँ कालो व-हालो भिर छ. वाटो सानै घिनलाग्दो छ.
वासदेवि. लंगुरका फेदिसम्म जाँदा ३ घडि लाग्यो
मैठिमाछु षोलाको तिरतिर षह-यामा साघु २ तरि

मैठिमाछुमा २ पल्ट जघार तरि लंगुरको उकालो चढि कहि अलिक ठाडो उकालो. कहि तेछो उकालो हिउ भया वाटामा हिडि ग्रेस उकालामा बहन्दा ४ तरि भाज्याङ सम्म पुग्दा घडि ४ लाग्यो हिउले पनि सान्हे कुट्यो भाज्याङदेखि काहि ठाडो बहालो काहि भिर छ. येहि भाज्याङवाट भालाछु भन्याको षोला १ आयाको छ. येहि षोलाका तिरैतिर गै. षोलामा जघार १ साघु १ तरि फेदिसम्म पुग्दा घडि ५ लाग्यो. बाहादेखि काहि तेछो बहालो पच्याङ वाटो गै भालाछु षोलाको साघु तरि घडि २॥ मा वास पुग्यो वास नपुग्यासम्म वाटामा कमेत जगा काहि देखियेन. वास नेरा काहि काहि अलि अलि छ. गाउंमा घर ३० जसो होला वास— ३४

नुमरि गाउंवाट घुम गाउं जानालाई छोटि कदममा जांदा १२ घडिमा वास पुग्यो. वाटामा काहि दुंग्यान काहि मैदानका हिउ कालो बहालो भिर छ. वासवाट उठनि वित्तिकै. भालाछु षोलामा पुल तरि षोला वावा गै. येसै षोलामा मिलन आउन्दा येसै षोला २ मा पुल २ तरि. फेरि बहन्दाको मा जघार १ साघु छ तर्नु पछि इ बहन्दा ठुलठुल हुनु सानासाना बहन्दाको भन्या हिसापै भयन. जंगलजंगल हिउनु पछि. षोला पारि गाउंमा १२ घर र षेति अलि अलि छ. भालाछु षोलाको तीरैमा वास छ. ये षोला माथि भन्या सानै छ. तल पुग्दा खेरि भन्या. इ घ्यानी जत्रो होला. गाउंमा घर १० जसो होला वास— ३५

घम गाउंवाट ग्याम्ता सहर जानालाई छोटि कदममा जांदा ८ घडिमा वास पुग्यो. वाटोमा लाछु षोलाको तीरैतीर जंगलमा आधा जसोमा भिरैभिर. आधा जसोमा काहि दुंग्यान काहि उकालो बहालो गरि जानु पछि तर्नु पर्न्या यसै षोलाको पुल १ बहन्दाको माघु १ जघार ४ छन् विचमा घर २४ भयाको गाउं १ छ ग्याम्टा भन्याको सहर. हात्रो नेपालको लेष जत्रो छ. भाकालाछु भन्याको षोलो उत्तरवाट आई यसै सहरमा दोभान पन्याको छ. षोला २ का विचमा सहर छ येस सहरमा काठका फल्याकका छाना भयाको घर २२५ सम्म होला वास— ३६

ग्याम्टा सहरवाट लहि गाउं जानालाई छोटि कदममा

जांदा ९ घडिमा वास पुग्यो वाटोमा कालाछु षोलालाई वावा पारि जंगलजंगलवाट काहि दुंग्यान काहि भिर उकालो बहालो तेछो वाटो घटिया छ षेति काहि काहि छ अरू सन्ने जंगलै छ. बहन्दाको साघु ४ जघार १ तर्नु पछि वास पुग्या ठाउंमा पनि षोला १ मा जघार तर्नुपछि गाउंमा घर गुम्वा गरि २०।२५ सम्म हुनन्. षोलाको तिरैमा छ वास— ३६

लहि गाउंवाट फाम्दो गाउं जानालाई छोटि कदममा जांदा ७॥ घडिमा वास पुग्यो. वाटोमा कालाछु षोलाको तिरैतिर काहि भीर उकालो बहालो तेछो सान्हे दुंग्यान वाटो घटिया छ. विचमा गुम्वा १ र मैदान पनि अलिकति पन्याको छ षोला २ बहन्दामा गरि साघु ३ तर्नु पछि गाउंमा घर ८।९ सम्म होला बाहादेखि कोस १ मा भोट्याहरूको गढि धरहराको नक्सा गरि वनायाको छ वास— ३८

फाम्दोवाट आचा भन्याको गाउंमा जानालाई १९ घडिमा वास पुग्यो घोडा विस्तारैसंग वासदेखि षोला भन्याको लंगुर नाघी भाकालाछु षोलाको तिरैतिर तेछो उकालो चढनु पर्न्या घडि १॥ फेरि येहि षोला तरि भाज्याङसम्म ठाडो उकालो चढनु पर्न्या घडि ४॥ बाहादेखि फेदि सम्म ठाडो बहालो झर्नु पर्न्या घडि २॥ बाहादेखि घोडा छोटि कदममा लजादा सानु षोला १ तरि घर ४ भयाको गाउं १ छ वासदेखि बाहासम्म दुंग्यानको वाटो हिवैहिउमा हिडनु पछि. बाहादेखि. षोलाको तिरैतिर काहि मैदान धेर दुंग्यान वाटाका विचमा सानु षोला २ तरि साह्रै अपठ्यारो दुंग्यान वाटो गै जामुनि भन्याको तलाउमा पुग्छ. षोलो आयाको पनि येहि तलाउमा मिलन गयको छ. तालको किनार कोस १॥ जति छ. यस्को निकास भै आयाको जामुनि भन्याको षोलो १ रहेछ. यसै षोलाको तिरैतिर जाइपुल तरि अलि अलि उकालो चढी भिरमा वास बन्दा घर २० जसो भयाको गाउं पुग्यो ठाउं ठाउंमा गरि तर्नु पर्न्या बहन्दा १० अंत भन्या गहु पाक्याको जाहा भन्या भरषर हरिया भयाको छ वास— ३९

आचा गाउंवाट लालि गाउं जानालाई घोडा विस्तारैसंग

लैजांदा १० घडिमा वास पुग्ने, वासदेवि भांज्याङसम्म ठाडो तेछो गरि उकालो जानु पर्न्या घडि २ पला ४० जाहादेवि घडि १।५० सम्मका वाटामा घोडा लैजानु पनि मुस्किल छ जाहावाट गै सानु षोला १ तर्नु पछि वासदेवि वाटो जाहासम्मको हिउँहिउँ छ जाहादेवि च्याघाला भन्याको लंगुर नाघि षोलाको तिरैतिर काहि भिर काहि हुंग्यान गरि जानु पर्न्या घडि ३। फेदि जाहा षोलाको जघार तरि काहि हुंग्यान काहि मैदान गरि २ घडिसम्म हिड्यापछि षोला मिलन गयाको जानसंछु भन्याको ठुलो षोलाको पुल तरि वास वस्न्या गाउँमा पुग्यो, यो गाउँ ठुलै छ चिनियाको अडा पनि रहेछ ठाउँ ठाउँमा गरि तर्नु पर्न्या षहन्त्या जघार गरि ४ छ, वास— ४०

लालिवाट छाक्युषां जानलाई छोटि कदममा जांदा ९।। घडिमा वास पुग्यो, वाटो काहि मैदान धेरै हुंग्यान पच्याउन्छ वासवाट अलिकति मैदानमा हिडि ठिकैको षोला १ मा साघु तरि गै अर्को षोलैषोला हिडि जघार १ तरि ठिकैको पर्वत १ मा उकालो वहालो गरि, वहालो झरि फेरि अर्को षोलामा पुल तरि षोलाका तिरैमा वास पुग्यो गाउँमा घर छ जसो होला कमोत काहि पनि देषियेन वास— ४१

छाक्युषांवाट च्यागा जानलाई घडि २५ मा वास पुग्यो वासदेवि षोलै षोला मैदानमा हुंग्यानको वाटो गै नुवरि भन्याका लंगुरका फेदीसम्म पुग्दा घडि ४ लाग्यो जाहा देषिन् षोला छोडी हिउँ भयाको तेछो उकालो हुंग्यान वाटो २ घडि हिडि अर्को हिउँ भयाको तेछो हुंग्यान वाटो गै साना ठुला गरि तलाउ २ का तिरैतिर गइ तेछो वाटो २ घडि भया पछि हुंग्यानका ठाडो उकालो जानु पर्न्या २ घडि गै लंगुरको भांज्याङदेवि तेछो वहालो घडि २ गै उषछु भन्याको षोला दाहिना पारि तिरैतिरवाट काहि हुंग्यान काहि काहि अलि अलि उकालो वहालो कहि भिर धेरै वहालो गरि धोचु भन्याको घर ३।४ भयाको गाउँमा पुग्यो, वासदेवि जाहासम्म घोडा विस्तारैसंग लैजांदा घडि १५ लाग्यो जाहा सम्ममा साना ठुला गरि जघार १४ तर्नु पछि फेरी जाहादेवि छोटि कदम गरि षोलाको तिरैतिर काहि भिर काहि उकालो वहालो काहि षोलै-

पोला गरि वास वस्न्या च्यागा पुग्दा घडि १० लाग्यो काहि भीरमा भन्याङ हात्याको छ, ठाउँ ठाउँमा गरि षोलामा साघु ५ तर्नु पछि गाउँमा चिनिया भोटचा गरि घर ३०।३५ सम्म रह्याछन् वाटो सान्हे अपठ्यारो छ वास— ४२

च्यागावाट आलाडो गाउँ जानलाई घोडा विस्तारैसंग लैजांदा घडि १४।। मा वास पुग्यो वासवाट निस्कनि वित्तिकै उपछुमा मिलन गयाको षोलोको साघु तरि उप छुको तिरैतिरवाट वाटो सान्हे अपठ्यारो छ भीरमा धेरै हिडनु पर्न्या भन्याङ पनि ठाउँ ठाउँमा गरि धेरै हात्याको वाटो हिडनु पर्न्या धेरै छ, काहि षोलैषोला काहि वहालो छ विचमा २।३ घर भयाको गाउँ २ रह्या छन्, नुपछुमा र ठाउँ ठाउँमा षहन्त्यामा गरि साघु ६ षहन्त्यामा जघार तर्नु पर्न्या ५ वास पुग्नु घडि १। जसो वाकि छंदाका वाटोमा, नुपछुमा मिलन आउन्त्या स्याछु षोला १ आयाको रहेछ, जाहा देवि नुपछु छोडि, स्याछु षोनाको तिरमा आलाडो भन्याको गाउँमा वास पुग्यो, गाउँमा घर १६ जसो होला घोच्युदेवि जाहासम्म आउदा छुपिसल्लो, भुजा पत्तर अरु जातको वनै वन छ, पर्वत सान्हे ठुला छन् थामदोदेवि कमोत कतै छैन गाउँ गाउँमा मात्र छ वास— ४३

आलाडो गाउँवाट डुयाठुषा गाउँ जानलाई घोडा विस्तारैसंग लैजांदा घडि ९ मा वास पुग्यो वासदेवि घडि २ को वाटो च्याछु षोलाको तिरैतिर काहि हुंग्यान काहि असल छ घडि ३ को वाटो भीरैभीर हिड्यापछि गाउँ १ मा पुग्यो येस गाउँमा षेतिपाति षुपै छ फाट पनि ठुलै छ यहि फाटैफाट हिडनु पर्न्या घडि २ काहि फाट काहि भिर काहि मैदान गरि हिडनु पर्न्या घडि २ गै वास वस्न्या घर १५ जसो भयाको गाउँमा पुग्यो येस गाउँमा घर वनाउंदा काठको गारो लाउदा रह्या छन वास षोलाका तिरैमा छ, ठाउँ ठाउँमा गरि तर्नु पर्न्या साघु २ जघार ३ जाहासम्मका रूष ठुलै छ वास— ४४

डुयाठुषा गाउँवाट नाम ज्याकुजा जानलाई छोटि कदममा जांदा घडि ७ मा वास पुग्यो वासदेवि ठुला चौरैचौर

वाट गै ठाडो उकालो चढनु पर्न्या घडि १॥ जाहादेवि तेछो उकालो बह्रालो काहि भिर काहि दुग्यान गरि जानु पर्न्या घडि ५॥ ठाउं ठाउंमा गाउं पनि रह्या छन्. भज्याडदेवि माथिवाट मूल निकास नभयाको सानु तलाउ १ रहेछ ठाउं ठाउंमा गरि तर्नु पर्न्या जघार ४ सानु षोलाको तिरैतिरवाट गै डांडामा चौर पन्याको घर १० जसो भयाको गाउमा वास-

४५ नामज्याकुजांवाट उक्याताम्दा जानालाई १५ घडिमा वास पुग्यो वासवाट निस्कनि वित्तिकै घडि १ सम्मको ठाडो बह्रालो झरि षोलामा साधु तरि येसै षोलाको तिरैतिर काहि भीर काहि उकालो बह्रालो काहि दुग्यानमा जानु पर्न्या घडि ५॥ वोटो साहै घटिया छ येस षोलामा ३ ठाउं साधु तरि येसै षोलामा मिलन आयाको षोलाको साधु तरि फेरि अर्को षोलामा जघार १ तरि यसै षोलै- षोला तेछो उकालो काहि दुग्यानमा जानु पर्न्या घडि २॥ जाहादेवि षोला छोडि स्यागुलां भन्याको लंगुर ठाडो उकालो भज्याडसम्ममा घडि १॥ येस लंगुरमा हिउं जस्तो ज्यादा छैन भज्याड भन्या छ तान्तोले भन्याको येसै लंगुरमा हो भन्छन् भाज्याडवाट ठाडो बह्रालो ३ घडि झरि वस्ति वस्थाको घर २ छन् कमोत पनि रहेछ जाहा- देवि काहि तेछो काहि बह्रालो गरि १॥ घडिको वाटो गयापछि क्याछु भन्याको षोलोको तीरमा वासवस्थ्या घर २० जसो भयाको गाउंमा पुग्यो येस गाउंमा तान्तोलेको मालिक पनि थाप्याको रहेछ कमोत पनि अलि अलि देषिछ षह-न्या तर्नु पर्न्या ३ छन् वास-

४६ उक्याताम्दावाट पेमाञ्जु जानालाई छोडि कदममा जांदा घडि १० मा वास पुग्यो. वासवाट उठनि वित्तिकै गाउंका माझवाट आयाको षोलामा १ क्याछु षोलामा १ साधु तरि येसै क्यांछु षोलाको तिरैतिर गरि जानु पर्न्या घडि १॥ फेरि येसै षोलाको अर्को साधु तरि अलिकति उकालो चढि सानु षोलामा जघार तरि तेछो उकालो चढनु पर्न्या भाज्याडसम्म घडि १ जाहादेवि तेछो बह्रालो काहि तेछो जानु पर्न्या घडि छ सयषु भन्याको ठुलो षोलाको साधु तरि अलि कति बह्रालो गै. येसै षोलाको तिरैमा वास वस्थ्या घर ४० जसो भयाको गाउसम्म घडि ७॥ विच- विचमा घर वाकलं छन् षेति पनि छ जंगल रहेनछ.

४७ षह-न्यामा जघार तर्नु पर्न्या ४ वास- फेनाञ्जुवाट ह्लाच्या जानलाई छोडि कदममा जांदा ७॥ घडिमा वास पुग्यो वासवाट निस्कनि वित्तिकै मैदान वाटो क्यांछु षोलाको तिरमा जानु पर्न्या घडि १ येस षोला छोडि वाजापट्टिवाट आयाको तिनछु भन्याको षोलाको तिरैतिर काहि उकालो बह्रालो भीर दुग्यान काहि मैदान वाटो गै येसै षोलाका साधु २ तरि १ उकालोमा पुगदा घडि ३ उकालो चढि बह्रालोका फेदिसम्म दुग्यानको वाटोमा घरि २॥ फेरि तिनकिछु भन्याको षोलाको साधु तरि षोलाको तिरैतिर मैदानमा दुग्यानको वाटो १ घडि गै वास वस्थ्या षोलाको तिरैमा घर २० को अंदाज भयाको गाउंमा पुग्यो जघार तर्नु पर्न्या २ वास- ४८ ह्लाच्या देवि पालिलां जानलाई घोडा विस्तारैसंग जांदा १७ घडिमा वास पुग्यो तिनकिछुमा मिलन आयाको सामालुछु षोलाका दोभानवाट तिरैतिर काहि दुग्यान काहि उकालो बह्रालो मैदान काहि भिर वाटामा जानु पर्न्या घडि २॥ येसै षोलाको १ षह-न्याको १ साधु तरि सोमिगुह्ला लंगुर तेछो उकालो काहि दुग्यान भाज्याडसम्म घडि २॥ येस भाज्याडमा हिउं रहेछ जाहादेवि वाससम्म घडि ५ को वाटो काहि ठाडो बह्रालो काहि दुग्यान धेर तेछो बह्रालो छ गाउंमा घर २५ जसो होला. धुपिको जंगल छ. कमोत रहेनछ जघार तर्नु पर्न्या ४ वास- ४९ पालिलांवाट सोवांडो जानलाई घोडा विस्तारैसित लैजांदा १९ घडिमा वास पुग्यो वासवाट निस्कनि वित्तिकै षह-न्यामा साधु तरि ढालस लंगुर तेछो उकालो घडि ३ हिउं बहुते छ भाज्याडदेवि धेर तेछो बह्रालो. काहि तेछो फेदिसम्ममा घडि ५॥ जाहादेवि ढालाफुछु षोलाको साधु तरि होकतिम लंगुरमा तेछो उकालो काहि तेछो भाज्याडसम्म घडि ३॥ भज्याड नेरा असल गुम्वा १ छ कमोत पनि छ. अलिकति हिउं पनि रहेछ भज्याडदेविको वाटो धेर ठाडो बह्रालो तेछो बह्रालो फेदिसम्म घडि ३॥ बह्रालोमा १२ घर वस्ति कमोत पनि छ. वासदेवि जाहासम्मको वाटो आधा दुग्यान आधा असल गोव-न्या सरलो र धुपिको वन रहेछ जाहावाट वारलवछु षोलाको साधु तरि तिरैतिर काहि मैदान काहि दुग्यान उकालो बह्रालो गरि येसै षोलामा मिलन आउन्त्या डोछु षोलाको

साघु तरि गाउसम्ममा घडि ३॥ गाउ ठुलो रात्रो छ गुम्वा र घर गरि सय ३ को अंदाज होला फेदिदेपि बास-सम्मका विचमा १५।२० घर भयाको गाउ २ छ षह्या-मा जघार तर्नु पन्या ४ बास-

५०

सोवांडोवाट जिथो गुम्वा जानलाई छोटि कदममा जांदा ८ घडिमा बास पुग्यो मेहिषारछु भन्याको षोलाको तिर-तिर काहि भिर काहि पबेरोका वाटो अलि अलि उकालो वहालो दुंग्यानको बाडो घडि १॥ फेरि यसै षोलामा २ ठाउं साघु तरि पूर्व पट्टिवाट आयाको डोल मालाछु षोलाका साघु तरि यसै षोलाका माथी पबेराका वाटो असल छ काहि पन्यादे छ दुंग्यान मैदान वाटामा घडि ६॥ गयापछि गाउं २ रह्या छन् येहि गाउं नेरावाट आयाको गुह छु षोला डोल्मालाछु षोलामा मिलिदो भान पन्याको ठाउ गाउंमा पुग्यो घर ७५ जसो होला येस गाउंका घरमा सर्वे घरका कौसि येकै छ षोलाका तिरमा जघार तर्नु पन्या १ षोलाका तिरमा रूपहरू अलि अलि छ डाडा भन्या कोहि नागा कोहि साघु धुनि सल्लाका वन वाकलै छ-

५१

जिथो गुम्वावाट ह्योशु जानलाई छोटि कदममा जांदा १०॥ घडिमा बास पुग्यो वासदेपि षह्याको तिरैतिर जानु पन्या घडी १ गै टेकाह्ला भन्याको लंगुरमा उकालो चढनु पन्या वाटो काहि दुंग्यान काहि मैदानमा आधा तेछो उकालो आधा ठाडो उकालो गरि भज्याडसम्ममा घडि २ वहालो तेछो घडी १॥ काहि दुंग्यान काहि मैदान गरि उसिछु षोलाको जघार तरि यसै षोलाको तिर बास वन्या गाउंसम्म घडि ६ गाउमा घर ३० को अंदाज होला येहि षोला पारि ठुलो गुम्वा १ छ. जघार तर्नु पन्या ३ बास-

५२

ह्योशुवाट स्याउ स्याम्वा गाउं जानलाई घडि १५ मा बास पुग्यो वाटो सर्वे दुंग्यान छ. उसि षोलाको तिरैतिर साघु ६ तरि षोच वाटो जानु पन्या घडि ९। हिउं नभया को छोचोह्ला लंगुर ठाडो उकालो चढनु पन्या साहै विकट वाटा घडि २। तेछो वहालो घडि २ भीरमा काहि काहि भन्याड पनि हात्याको वाटो घडि १॥ ठाडो

वहालो घडि १॥ गैउछु भन्याको ब्रह्मपुत्रभन्दा पनि ठुलो षोला १ छ येस षोलाको साघु. वेस डवलसंग वन्याको रहेछ षोला वारि पारि गरि जानु छ. घर ३०।४०को अंदाज होला भज्याडमा गोव-न्या सल्लाको वन वाकलै छ बास-

५३

स्याउ स्याम्वावाट वाषो गाउं जानलाई घांडा विस्तारसंग लैजांदा १३॥ घडिमा बास पुग्यो वासदेपि तेछो वाटो घडि १॥ हिताला लंगुरमा ठाडो उकालो दुंग्यान वाटो घडि ४ येस लंगुरमा हिउ छैन भज्याड वाटो ठाडो वहालो काहि तेछो वहालो जानु पन्या वाटो घडि १॥ गै षह्याको साघु तरि काहि उकालो काहि तेछो वहालो दुंग्यान वाटो घडि १॥ फेरि षह्याको साघु तरि तेछो उकालो चढनु पन्या घडि २ गै छागताला लंगुरका भाज्याड पुगी भाज्याड देपि ठाडो वहालो घडि १। तेछो वहालो असल वाटो घडि १। ब्राहा गोव-न्या सल्लाको वाकलो वन छ फेदिमा षोलाको साघु १ तरि तेछो उकालो जानु पन्या घडि १ गै सानु षह्याको तिरमा बास वन्या गाउ पुग्यो गाउंमा घर ६ को अंदाज होलावास-

५४

बाष्पेदेपि न्यादा जानलाई घांडा विस्तारसंग जांदा २२ घडिमा बास पुग्यो. वासदेपि दुंग्यानको वाटो काहि तेछो उकालो भज्याडसम्म घडि १॥ तेछो वहालो दुंग्यानको वाटो घडि १ ब्राहा वस्ति घर ४।५ रहेछ सानु षोलामा जघार तरि अर्को लंगुर तेछो उकालो भज्याड नेरा अलि-कति ठाडो उकालो काहि दुंग्यान घडि ३ ब्राहा हिउं पनि अलि अलि छ वासदेपि ब्राहासम्म जंगलजंगल ब्राहा-देपि हिउ भयाको नांग्या डाडो छ भाज्याडदेपि तेछो वहालो काहि दुंग्यान घडी १ षह्यामाको जघार तरि तेछो वाटो काहि दुंग्यान घडी २ षह्यामाको अर्को षोला तरि तेछो उकालो आधा दुंग्यान घडि १ ब्राहा नेरा पानि नपनालि हिउ अलि अलि मात्र रहेछ भज्याडवाट आयाको पहरै षह्यावाट घडि १॥ नजानिदो वहालो तेछो काहि दुंग्यान घडि ३ तेछो वहालो काहि दुंग्यान घडि १। षह्याको जघार तरि ठाडो उकालो काहि दुंग्यान घडि १। हिउ रहेनछ. ब्राहादेपि जंगलजंगल भज्याड-

फेदिसम्म ठाडो बन्हालो दुंग्यान वाङ्गे घडि ३ तेछो वन्हालो गै विचमा वस्ति ३।४ घर रह्या छन् जाहावाट भेच्छु भन्याको षोलामा जंघार तरि काहि भिर काहि तेछो काही भज्याङ काहि षोलै षोला आधा वाटो दुंग्यान षोमाका तिरैमा वाससम्म घडि २ गाउँका दाहिनावाट षोलो १ आइ दोभान पन्याको छ. गाउको पुछारमा त्रिवेनि पन्याको रहेछ. घर ४० को अंदाज होला वास-५५

न्यादावाट लागु जानलाई छोटि कदममा जांदा ८ घडिमा वास पुग्यो वासका दाहिनातिरवाट आयाको षोलामा साधु तरि त्रिवेणी पन्याको षोलाको तिरैतिर तेछो दुंग्यान वाटा घडि १। काहि भीर काहि भज्याङ दुंग्यानको वाटो घडि १ काहि मैदान काहि उकालो बन्हालो काहि दुंग्यान गरि गैषोलामा पुल १ तरि अलिक वाटो मयापछि षोला छोडी यसै षोलामा मिलन आउन्त्या ज्याछु षोलामा षहन्त्याको तिरैतिर जाइ तिरैमा गाउँ २ मा पुग्दा घडि ५। तर्नु पन्या साधु १ जंघार १ जंगल पनि रहेछ घरि वारिपारि गरि १२ को अंदाज होला वास- ५६

लागुदेषि लाम्दो जानलाई छोटी कदममा जांदा ९। घडिमा वास पुग्यो. वासदेखि षहन्त्याको तिरैतिर काहि मैदान काहि दुंग्यान गरि गै नामझोल्हा लंगुरका फेदिसम्म घडि १। लंगुर चढनु पन्या तेछो उकालो आधा आधा ठाडो उकालो एक षंड असल ३ षंड दुंग्यान गरि भांज्याङसम्म घडि २ हिउं पातलै छ भज्याङ नेरा छदै-दैन. ठाडो बन्हालो काही भीर काही भज्याङ गरि दुंग्यान वाटो फेदिसम्म घडि २।। लाछु षोलाको तिरै-तिर साधु ८ तरि काहि दुंग्यान काहि भीर काहि भाज्याङ उकालो बन्हालो गै लाछु षोलाको वाजा पट्टीवाट आया को न्यामछु षोलाको दोभानको वाससम्म घडि ३।। माउमा घर २० जसो होला षहन्त्यामा जंघार तर्नुपन्या ३ वास- ५७

लाम्दावाट छ्याम्दा जान छोटी कदममा जांदा १०।। घडिमा वास पुग्यो वासवाट हिडनि वित्तिकै लाछु षोलाको साधु तरि न्यामछु षोलाको तिरैतिर काहि भीर काहि

तेछो काहि उकालो बन्हालो काहि दुंग्यान येसै षोलामा मिलन आउन्त्या षोलाको साधु तरि पैरा गयाको ठाउँमा साधु तरि आधा वाटो जसो गयापछि ठूलो न्यामछु षोला-मा पुल तरि काहि मैदान काहि दुंग्यान काहि उकालो काहि बन्हालो भीरमाको साधु २ तरि वाटो अलिक अपठचारो रहेछ न्यामछु षोलाको तिरैतिर गै तिरैमा वास पुग्यो छाम्दोका दाहिनावाट न्यामछुका वाजा पट्टीवाट छुम भन्याको षोलो आई गाउँमा पुछारमा दोभान पन्याको छ घर ४०० जसो होला गुम्बामा ३०० डील मानिस हरमा १०० घरको अंदाज होला विचविचमा कमोत पनि छ डाडो नागो वन रहेछ. वाटामा चिनिया आरुको वन छ जाहा आई पुग्दा टायाको र छ्याम्दोका लडाई हुनाले घोडा षत्मा नपाई २७ दिनसम्म मुकाम वस्तु पन्यो वास- ५८

छ्याम्दोवाट मम्बुमा जानलाई घोडा विस्तारसंग लैजांदा १० घडिमा वास पुग्यो वासदेखि अलिक तेछो गै उपछु षोलाको पुल तरि अलिक छिन मैदानमा गै उकालो चडि काहि डाडेडाडा काहि बन्हालो काहि षोलैषोला गरि जानु पन्या घडि ५ षोला छोडि मोझोला भन्याको चढनु पन्या लंगुर तेछो उकालो घडि २ ठाडो उकालो घडि २ गै हिउं भयाको भज्याङदेखि काहि ठाडो काहि तेछो बन्हालो घडि १ गै बन्हालोमा घर १० जसो मयाको गाउँमा वास पुग्यो जाहासम्म हिउं रहेछ जाहादेखि षहन्त्याका साधु तरि षोलापारि भत्क्याको गडि १ छ छ्याम्दोका १ कोस देखि कमोत षुपै छ २।४ घरका गाउ २ पनि छ वास- ५९

मम्बुवाट पम्दे जानलाई घोडा विस्तारसंग लैजांदा ८ घडिमा वास पुग्यो वासदेखि बन्हालो झर्नु पन्या घडि १ याहादेखि काहि उकालो काहि बन्हालो काहि भीर काहि तेछो काहि हिउँहिउं काहि हिउं नभयाको विकट वाटो षहन्त्याको १ भलषाडाको २ साधु तरि वासमा पुग्यो गाउँमा फाटफुट गरि घर ५० जसो होला कमोत वाससम्म वेसै गन्याको रहेछ रुप काहि देखिएन डाडो नागै छ वास- ६०

पम्देवाट वघी जानलाई छोटी कदममा जांदा १२।। घडिमा

वास पुग्गी वासदेषि काहि तेछो उकालो गरि लंगुर चढनु
पन्या घडि ४ ठाडो उकालो घडि १ भज्याङ्कवाट काहि
ठाडो काहि तेछो वहालो घडि २॥ गं फेरि ठामाला
भन्याको लंगुर चढनु पन्या काहि तेछो काहि तेछो उकालो
घडि २ वासदेषि जाहासम्म हिउं छ येस लंगुरमा सल्ला-
को रुप पनि छ भज्याङ्कदेषि काहि ठाडो काहि तेछो
वहालो घडि २ गं फेदिमा सोयोछु भन्याको षोला छ
वासदेखि जाहासम्म कमोत छैन जाहादेषि तेछो १ घडि
गं षोलाका तीर भीरमा वास पुग्यो गाउँमा घर २४
जसो होला जाहादेखि थायाको अम्बल लाग्यो वाटो सबै
हुंग्यान काहि कहि मघाइलो छ कमोत पनि छ वास- ६१

वधौंदिषि ह्याषा जानलाई छोटी कदममा जांदा ८॥
घडिमा वास पुग्यो षोयो छु षोलाको तिरैतिर काहि
मैदान काहि वगर काहि हुंग्यान गं षोलामा ठुला ठुला
साधु २ तरि षोलाका तीरैमा वास पुग्यो विच विचमा
वस्ति गाउँ रह्या छु वासका गाउँमा घर ४६ जसो
होला जाहादेषि माथि जंगलमा हात्रो धारुद षाना जस्तो
वारुद राखन्या चुक्रेमा भन्याको झुम १ रहेछ आज काल
पुरानु भै भक्ति षाली रह्याको छ वास- ६२

ह्याषावाट गम जानलाई छोटी कदममा जांदा १०॥
घडिमा वास पुग्यो सोयोछु षोलाको तिरैतिर तेछो वाटो
घडि २ षोला छोडी जोह्ला भयाको लंगुर चढनु पन्या
तेछो उकालो घडि २ ठाडो उकालो घडि १ भज्याङ्कदेषि
ठाडो वहालो घडि १ तेछो वहालो घडि २॥ जाहा
षल्मा साटी काहि तेछो काहि तेछो उकालो घडी २ गं
गाउँ १ मा पुग्यो येस गाउँमा घर ६४ सम्म र चिनियाको
चुइ १ सिपाहि ६० जना वस्याका रह्या छु जाहावाट
गं लंगुरका उकालो वहालोसम्म घडी २ गं लंगुरका
पलतिर सोयोछुमा साधु १ षहन्यामा साधु १ तरि वास-
मा पुग्यो लंगुरदेषि वाहेक सबै कमोत छ विचविचमा
गाउँ वस्ति धेरै रह्याछु जाहाका मानिस सान्हा मापाका
रह्याछु आफु आफुका झगरामा पनि काटाकाट गरि
घरमा पनि आगो लगाई दिन्या चिनियालाई त झन केहि
पनि मान्दो रहेन छ वास- ६३

गमवाट टाया जानलाई छोटी कदममा जांदा ११ घडिमा

वास पुग्यो वासवाट उठनिवित्तिकै घमह्ला भन्याको लंगुर
काहि तेछो काहि उकालो तेछो घडि ३ षहन्यामा जघार
२ तरि भज्याङ्कसम्म हिउं भयाको ठाडो उकालो घडि १
गं तेछो उकालो घडी ३ जाहादेषि कमोत छ विचविचमा
वस्ति गाउँ रह्या छु जाहावाट गं सानु षोला १ तरि
षोलाको तिरैतिर काहि तेछो काहि तेछो वहालो काहि
भीर गरि हिडनु पन्या घडि ४ येस षोलामा साधु तनुं
पन्या २ वाटो सबै हुंग्यान षल्मा साटिन्या विचैमा गाउँमा
रहेछ तेषै षोलाका तिरैमा टाया गाउँमा पुग्यो येस
गाउँमा टाया गुम्वा रहेछ येसैमा वास गुम्वा गाउँ कुन-
कानु गरि घर जमा ११० जति छु जाहा सैव सन्या
चिनियातात्वे १ सिपाही ५० छु- ६४

टायावाट रासि जानलाई छोटी कदममा जांदा ९ घडिमा
वास पुग्यो वाटो षोलाका जघार तरि येसै षोलामा
मिलन आयाको र स्याफु भन्याको षोलाको तिरैतिर
काहि मैदानको वाटो १ षंड असल ३ षंड हुंग्यान येसै
षोलामा जघार २ साधु १ तनुं पन्या षोलाको तिरैमा
वास विचमा गाउँ छ कमोत पनि ठिके छ चिनिया
हुलाकि सिपाहि जना ४ वस्याका छु गाउँमा घर ३०
होला वास- ६५

रासिवाट आचा गाउँ जानलाई छोटी कदममा जांदा
११ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि १ घडिको वाटो षोलै
षोला काहि वगर काहि मैदान गं फच्युह्ला भन्याको
लंगुर तेछो उकालो चढनु पन्या घडि १ हिउं अलिकलि
रहेछ भज्याङ्कदेषि तेछो वहालो घडी १ झरि फाँटैफाँट
घडि १ गं अर्को षुग्याह्ला भन्याको सानु लंगुर हिउं
भयाको छ भज्याङ्कसम्म तेछो उकालो घडि ॥ भज्याङ्क
देषि तेछो वहालो घडि १॥ फेदिमा षुच्याछु षोला
जघार तरि तिरैतिर फाँटैफाँट हिउं पन्या घडि येसै
षोलाका तिरमा गोठ १ र १०।१५ पालटागिवस्याका
रह्या छु येसै षोलाका तिरमा वास विचमा कमोत
काहि पनि रहेन छ वाटो काहि अलि अलि हुंग्यान धेरै
मैदान गाउँमा घर ४।५ छु येसै ठाउँमा चिनिया सिपाहि
२० जना छु- ६६

आचा गाउँवाट नेवा जानलाई छोटी कदममा जांदा ९

घडिमा वास पुग्यो वाटो काहि तेछो उकालो भज्याङ-
सम्म घडि ४ षोले षोला जानु पर्न्या घडि १ यो षोला पूर्व
तिरवाट आयाको रहेछ आहादेषि षोला छोडी दक्षिणतिर
लागी आचो सिवाह्ला भन्याको हिउं नभयाको लंगुर तेछो
वह्लालो झर्नु पर्न्या घडि १ आहादेषि पानि ढलो पन्याको
मैदान वाटो घडि ३ गै फुइछु भन्याको सानु षोलामा
जंधार तरि वास वस्या गाउंमा पुग्यो वाटो आधा दुंग्यान
आधा असल कमत विचमा रहेन छ वास नेरा मात्र
रहेछ गाउंमा घर ६० असो होला चिनियाका पाचुइ
सुवेदार सिपाहि गरि जना ३५ वस्याका छुन्
वास-

६७

आहादेषि ठायाको जिल्ला सकि मधाम जिल्ला लाग्यो

नेवा गाउंवाट रिषुगाउं जानलाई छोटी कदममा जांदा
१३। घडिमा वास पुग्यो वासवाट उठनि वित्तिके षोलाका
जघार तरि घडि ११ गयापछि थोह्ला भन्याको हिउ भया-
को लंगुर काहि तेछो काहि उकालो चढनु पर्न्या घडि १।
भज्याङदेषि काहि तेछो काहि ठाडो वह्लालो घडि १॥
गै सानु गाउंमा पुग्यो. आहा कमत पनि रहेछ आहावाट
षह-यामा जघार तरि फेरी अर्को राठाल्ला भन्याको लंगुर
हिउं नभयाको तेछो उकालो भज्याङसम्म घडि १। भज्याङ-
वाट तेछो वह्लालो घडि १ गै गाउं १ छ कमत पनि छ.
आहादेषि काहि अलि अलि वह्लालो काहि उकालो अरु
फांटे फांट घडि २॥ गै तेछो वह्लालो झर्नु पर्न्या घडि १
झडि १ सानु षोलामा जघार तरि रस्युफु भन्याको षोला-
को तिरैतिर काहि मैदान काहि तेछो काहि गड्यांगुडुं
काहि बेतैबेत विचविचमा गाउ जंगल पनि छ षोलामा
जघार २ तरि षोलाका तिरैमा वाससम्म घडि ६ गाउंमा
घर ३० जति होला चिनियाको चुई भन्याको सुवेदार
१ सिपाहि २५ वस्याका छुन् वास-

६८

लुस्यु गाउंवाट मधाम सहर जानलाई छोटी कदममा
जांदा १५ घडीमा वास पुग्यो वासदेषि षोलाको तिरैतिर
तेछो वाटो घडि २ आहासम्म कमत रहेछ रस्युह्ला
भन्याको हिउं भयाको लंगुर काहि तेछो काहि ठाडोउकालो
चढनु पर्न्या घडि २ भज्याङमा हिउं भयाको घडि॥ तेछो

वाटो घडि १ तेछो १ वह्लालो घडि २ पानि ठुलो पन्याको
फांटे फांटे गै तेछो वह्लाली फेदी पुगी रस्युफु भन्याको
सानु षोलाको तिरैतिर जंधार ३ तरि वाससम्म घडि ८
घर १३० छुन् आहा चिनियाको तालेचे भन्याको काजि
१ चुइ भन्याको सुवेदार १ सिपाहि ६० वस्याका छुन्
वास पुग्न कोस १ देषि कमत रहेछ वास-

६९

मधाम सहरवाट फोला गाउं जानलाई छोटी कदममा
जांदा ३ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि षोलाको तिरैतिर
जघार ३ तरि आधा वाटो जसो ठुलो फांटे आधा जसो
मैदान गै. षोलाको तिरैमा वास पुग्यो वत पनि वाससम्म
रहेछ गाउंमा घर २० जति छुन् चिनिया हुलाकि सिपाहि
२ वस्याका छुन् वास-

७०

फोला गाउंवाट गुषु गाउं जानलाई छोटी कदममा जांदा
४ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि आधा घडिको वाटो मैदान
गै दोहिल्ला भन्याको लंगुर तेछो उकालो लंगुरसम्म घडि
२ तेछो वह्लालो घडि १॥ गै वासमा पुग्यो आधा
वह्लालोसम्म जंगल छ गाउंमा घर ३५ चिनिया जना १
छुन् वास-

७१

गुषु गाउंदेषि लाम्दा गाउं जानलाई छोटी कदममा जांदा
५ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि सानु षह-यामा तरि यसैको
तिरैतिर मैदान वाटो घडि १॥ नामाल्लाज भन्याको
हिउं जंगल भयाको लंगुरको तेछो उकालो काहि ठाडो
भाजाङसम्म घडि १॥ भांज्याङदेषि तेछो वह्लालो घडि
१। गै सानु मिदो लुंछु भन्याको षोलातरि तिरैतिर वास-
सम्म घडि १ गाउंमा देवल कुंकाङ भन्याको पाँवा गाउ
गरि जमा घर १०० चिनिया हुलाकि १ वेपारि जना
५ छुन् वाससम्म विचविचमा गाउं २।३ छुन् कमत
पनि छ वाटो असल २ षंड दुंग्यान १ षंड वास-

७२

लाम्दाय गाउंवाट नुन जाषा गाउं जानलाई छोटी कदम-
मा जांदा १॥ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि षोलाको
तिरैतिर अलिकति गै षोला छोडी काहि मैदान काहि
तेछो घडी १। विचमा गाउं १ कमत पनि छ आहादेषि
हिउं नभयाको घोपसोह्ला भन्याको लंगुर तेछो उकालो
भज्याङसम्म घडि १ आहादेषि काहि तेछो काहि मैदान

काहि ठाडो बह्रालो गरि षोलासम्म घडि १॥ गै वस्ति कमोत पनि छ येही षोलाको तिरैतिर घडि १॥ गै भ्यु भन्याको गाउंमा पुग्यो जाहादेषि मघामको अम्वल सकिवाथा भन्याको सहरको अम्वल लाग्यो. जाहा बल्मा पनि फेदी रहेछ. जाहादेषि षोलाको तिरैतिर काहि मैदान काहि तेछो जंगल भयाको घडि २ षोला छोडी जंगल जंगल काहि तेछो उकालो गरि भज्याड नेरा वास-सम्म घडी २ गाउंमा घर ४५ चिनियाको लेषन्या १ सिपाहि ३ छन् वन फाडी बेती कमोत पुग्न्यायो रहेछ वाटो दुंग्यान २ षड असल १ षड षह्न्यामा साघु वतनु पर्छ वास-

७३

जाहादेषि माघाम सहरको अम्वल सकि वाथा सहरको अम्वल लाग्यो

नुन जषा गाउंदेषि दुवालु गाउं जानलाई छोटी कदममा जांदा ९ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि पुजेह्ला लंगुर हिउं नभयाको जंगल भयाको उकालो भज्याडसम्म घडि १ जाहादेषि काहि तेछो ठाडो बह्रालो गरि षह्न्या तरि तिरैतिर वाटो अपठचारो जंगल भयाको फेदिसम्म घडि ४ येसै षह्न्यामा तनु पर्न्या साघु ७ जघार ८ आधा बह्रालो झन्यापछि गाउ र कमोत पनि छ षोरिया पनि रहेछ येही बह्रालोको फेदिदेषि दिछु षोला भन्याको कालि गंडीकी जंत्रो १ षोलोछ. यसैको तिरैतिर काहि तेछो काहि उकालो काहि वगर बह्रालो गरि येसै षोलामा मिलन आउन्त्या स्याछु षोलामा साघुतरि तिरैमा वास सम्म घडि ५ गाउंमा घर ३५ चिनियाले षन्या १ सिपाही ५ छन् वास-

७४

ठुपालु गाउंवाट वाथा सहर जानलाई छोटी कदममा जांदा ११ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि दिक्षु षोलाको तिरैतिर काहि तेछो काहि अलि अलि उकालो बह्रालो भिरवाटो दुंग्यान घडि ६॥ जाहादेषि षोला छोडी काही तेछो काही उकालो काहि ठाडो उकालो भज्याडसम्म घडि १॥ ठाडो बह्रालो फेदीसम्म घडि १ जाहावाट षह्न्यामा जघार १ तरि गाउमा पुग्यो जाहा दषि नास-पाति षुर्वावानिका वगैचा र षेतिपाति खुपैछ. दिक्षु

षोलामा मिलन आउन्त्या. ग्याछु षोलाका तिरैतिर फेदिग्याछुमा मिलन आउन्त्याको ब्याछु षोलाको ठुलो पुल तरि २ षोलाका विचमा वास वन्या गाउंसम्म घडि २ जाहा साना रुषको पातलो जंगल छ गाउंमा घर गुम्वा गरि ५०० चिनिया ताव्केकाजि १ फाफु षजांचि १ चुइ सुवे-दार १ सिपाहि ८० अतीतारि लामा २ ढेवा २ रह्याका छन् वास-

७५

वाथा सहरदेषि वाचु गाउं जानलाई छोटी कदममा जांदा ४॥ घडिमा वास पुग्यो वाटो काहि भीर काही भीरमा पर्षाल चिन्याको मार्ग ग्याछुषोला छोडी वाछु षोलाको तिरैतिर अली अली जंगल भयाको काहि उकालो काहि बह्रालो काहि तेछो गरि षोला २ मा साघुतरि तिरैमा वासपुग्यो गाउंमा घर ४ छन् वाटो दुंग्यान वास नेरा गोवन्त्या सल्लाको वन धेरै छन् वास-

७६

वाचु गाउंदेषि तास्यो गाउं जानलाई विस्तारसंग जांदा १७ घडिमा वास पुग्यो वाटो अलिकति तेछो हिडि वाछु षोला छोडि ठाक बह्रालो लंगुर ठुलो वाकलो जंगल भयाको काहि तेछो उकालो घडि ४॥ काहि तेछो काहि तेछो बह्रालो घडि १॥ अपठचारो वाटो तेछो उकालो भज्याड सम्म घडि छ जाहानेरा विचमा गाउ १ छ येस गाउंमा चिनियाको हुलाकि सिपाहि १ वस्याको छन् भाज्याड पुग्न घडि २ वाकिदेखि जगन छोडी अलिकति हिउं भयाको वाटो गै षह्न्यामा साघु १ तरि सानु षह्न्यामा पानि जमि चिपलो हुनाले हालि राख्याको साघु २ तरि भज्याडदेषि ह्याकोतिरमा वाससम्म घडि गाउंमा घर ३० चिनिया सिपाहि ४ वस्याका छन् वाटो सवै दुंग्यान अलि अलि जंगल पनि छ वास-

७७

तास्यो गाउंवाट रथिक गाउ जानलाई विस्तारसंग १२॥ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि षह्न्यामा साघुतरि अलिकति गयापछि ठिकैका षोला १ मा साघु तरि षोलाको तिरै-तिर फाट पन्याको चौरमा नजानिदो बह्रालो काहि जंगल काहि ठाडो उकालो गरि फेदिसम्म घडि ४ जाहा-वाट षोला छोडि रास सह्ला लंगुर काही ठाडो उकालो उपर तेछो उकालो गरि जंगल भयाको भाज्याडसम्म

घडि ४॥ आहा हिउं खुपै छ भाज्याडदेषि काहि तेछौं
वह्नालो काहि तेछौं काहि चौर पन्याको मैदान गरि वास-
सम्म घडि ४ गाउँमा घर २ सिपाहि चिनिआ ४ रह्या
छन वास- ७८

रथिक गाउँवाट न्यादा गाउँ जानलाई विस्तारसंग जाँदा
१९ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि सानु षोलाका जघार
तरि षोलाका तिरैतिर गै साघु तरि काहि वाक्लो काहि
पातलो जंगल वाटो काहि तेछौं काहि उकालो वह्नालो
काहि मैदान गरि षोलाको तिरैमा वागाह्ला लंगुर फेदि-
सम्म घडि ३ आहा सानु गाउँ १ छ कमोत पनि छ.
आहावाट येहि षोलामा मिलन आउन्था षहन्थामा ठाउँ २
गरि जघार छ साघु २ तरि गाउँमा १ मा पुग्यो येसै
गाउँमा घर १२ चिनिया सिपाहि २ छन. आहा षत्मा
पनि फेदौं रहेछ वाथां लिथां गाउँको दोसांध पन्याको छ
अलि अलि कमोत पनि छ. आहावाट षोला छोडी वा
गाह्लाषा लंगुर काहि तेछौं काहि तेछौं उकालो गरि
भाज्याडसम्म घडि १ आहासम्म षष १२ गोटा छ हिउं
छैन काहि वह्नालो काहि उकालो ठाउँ डाँडा घडि १
काहि ठाडो काहि तेछौं वह्नालो घडि ॥ षहन्थको
जघार तरि मैदान वाटो घडि १ षोलामा साघुतरि
पलाषा लंगुर काहि ठाडो काहि तेछौं उकालो गरि
भाज्याडसम्म घडि १ आघा ठाडो आघा तेछौं वह्नालो
गरि छाछु षोलाको तिरमा वाससम्म घडि १॥ गाउँमा
घर २५ होला कमोत छ वाटो १ षड असल ३ षड
हुंग्यान वास- ७९

वाथांको अम्बल सकि लिथांको अम्बल लाग्यो

न्यादा गाउँवाट ज्यामोथि गाउँ जानलाई विस्तारसंग
जाँदा १८ घडिमा वास पुग्यो वाटो छाछु षोलाको
सिहान सिहान घडि १ गै गाउँ १ मा पुग्यो आहा गडि
१ र २ पाटा भयाको घरहरा जस्तो १ छ आहावाट
षोलाको पूलतरि तिरैतिर तेछौं वाटो घडि ॥ आहा
विच विचमा गाउँ छ कमोत पनि खुपै छ आहादेषि येसै
षोलामा मिलन आउन्था सानु षोलाको तिरैतिर नजानिदो
उकालो तेछौं पन्याको वाटो जंगलसम्म घडि ४ गै येसै

षोलाको ठाउँठाउँ गरि जघार १ तरि घर ८ भयाको
गाउँ १ मा पुग्यो कमोत पनि छ चिनिया सिपाहि ४
वस्याका छन्. आहादेषि षोला छोडि भापच्या लंगुर तेछौं
उकालो भाज्याडसम्म घडि २॥ हिउं अलि अलि छ आहा-
देषि जंगलको नाममा सानु वुट्टा पनि छैन तेछौं वह्नालो
गरि सानु षहन्थ १ तरि फाँटमा जानु पन्या घडि ॥
धाराह्ला लंगुर तेछौं उकालो भाज्याडसम्म घडि ६॥ येस
लंगुरका विचमा भोट्याको घर १ छ लंगुरका वरिपरि
तलाउ २ छ हिउं पनि निकै छ आहादेषि तेछौं वह्नालो
गरि फेदिसम्म घडि २। पाटैपाट गरि षहन्थामा जघार १
तरि तिरैमा वाससम्म घडि १। आहादेषि भोट्या
रहेन छ. चिनिया सिपाहिको घर ४ कुकान् पौवा
१ छ वास- ८०

ज्यामोथि गाउँवाट लिथां सहर जानलाई विस्तारसंग
जाँदा १० घडिमा वास पुग्यो वासदेषि काही फाँट काहि
वह्नालो गरि घडि ५ आहा १॥ कोस गज ४ कोस लमाई
भयाको मैदान १ छ येसै मैदानमा पश्चिम दिशावाट षोला
२ आयाको छ यस षोलामा जघार तरि येहि मैदान वाटो
घडि ५ येसै मैदानका किनारामा लिथां सहर रहेछ वासदेषि
आहासम्म कमोत काहि काहि मात्र रहेछ अरु सबै वरान् जंगल
नहुनाले दारुवाको बहुत कठिन छ लिथां सहरमा र गुम्वा
२ गरि जमा घर १२०० को अन्दाज होला चिनियाको
तात्वेकाजि १ फाफु षजाचि १ चुइ सुवेदार सिपाहि गरि
जना ८७ वेपारि २०० गुम्बामा लामा ३१०० रह्याका
छन् वजार पनि निकै छ वाटो हुंग्यान १ षड असल ३
षड वास- ८१

लिथां सहरवाट होचुषां जानलाई छोटी कदममा जाँदा
८॥ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि काहि मैदान काहि
वह्नालो उकालो घडि १॥ गै सेषाह्ला लंगुर काहि तेछौं
काही ठाडो उकालो भाज्याडसम्म घडि १। तेछौं वह्नालो
घडि १ होछु षोलाको तिरैतिर षहन्थामा जघार ३ तरि
तेछौं वाटो घडि ४॥ येसै षोलाको साघुतरि माथितरि
वास गाउँमा घर ३५ चिनिया सिपाहि जना २० रह्या
छन् कमोत र जंगल छैन वास- ८२
होचुषां गाउँवाट गोलो गाउँ जानलाई विस्तारसंग जाँदा

१७ घडिमा बास पुग्यो बासदेवि सानु षह्याको तिरैतिर नजानिदो उकालो तेछो वाटो घडि २॥ गडे उल्ला लंगुर ठाडो उकालो घडि ॥ ठाडो तेछो वहालो घडि १॥ सानु षह्या तरि तिरैतिर तेछो वाटो घडि २ सुवुल्ला लंगुर तेछो उकालो घडि १। तेछो वहालो घडि २॥ गै षोला १ छ येसै षोलाको तिरमा घर छ जति भयाको गाउं १ छ येसै गाउंमा चिनिया हुलाकि सिपाहि २ छन्. जाहादेवि षोलाको तिरैतिर जंगलको वाटो तेछो घडि १ साघु १ तरि येसै षोलामा मिलन आयो. षोलाको तिर तेछो वाटो घडि ॥ जघार १ तरि अमल्ला लंगुर ठाडो उकालो घडि १। काहि तेछो वहालो ठाडो काहि तेछो वाटो गरि षोलाको तीरमा बाससम्म घडि ३॥ गाउंमा घर ३० जसो होला येसै गाउंका वरपर यत्रै जसो भयाको अरु गाउं ३ पनि छ चिनिया हुलाकि ३ कमोत षुपै रहेछ वाटो असल १ षड दुग्यान ३ षड बास- ८३

गोलो गाउंवाट मोथ्याडु गाउं जानलाई विस्तारसंग जांदा १४ घडिमा बास पुग्यो बासदेवि षोलामा जघार तरि षोलाका तिरैतिर बैतैबैत वाटो १॥ षह्यामा जघार तरि हुस्याल्ला लंगुर काहि तेछो काहि ठाडो उकालो घडि ४ जाहा घर ३ भयाको गाउं १ छ जाहादेवि भज्याडसम्म काहि मैदान काहि तेछो वाटो घडि २ वहालामा चिनिया हुलाकि जना ४ का घर रहेछ जाहा- देवि तेछो वहालो भीरगरि घडि ४॥ षह्याको तिरवाट गै तिरैमा बास गाउंमा घर ७ कमोत रहेछ भज्याड वाहेक वाटो सबै दुग्यान बास- ८४

मैथ्याडु गाउंवाट न्याचुषा गाउं जानलाई विस्तारसंग जांदा ७॥ घडिमा बास पुग्यो बासदेवि षह्याको साघु ४ जघार २ तीर तिरैतिर तेछो वहालो जंगलको वाटो घडि ५॥ गै काहि तेछो उकालो काहि वहालो घडि १ मा कमोत भयाको गाउं १ छ जाहादेवि जंगल छैन. जाहादेवि ठाडो वहालो झरि थ्याछु षोला १ छ येसै षोलामा बीच पानिमा नाउ ४ हालि पूल वाध्याका पूल तरि अलि कति गै फेरी षोलामा साघु तरि तिरैमा बाससम्म घडि १ साहै षोचमा पन्याको गाउं रहेछ. चिनिया भोट्या गरि घर जमा ५० चिनिया सुइ सुवेदार १ सिपाहि १४ वेपारि

मलाहा गरि २५ रह्याका छन् वाटो सबै दुग्यान वहालो जति साहै विकट छ बास- ८४

जाहादेवि लिथाको अम्बल सकि जाघिड देउ सहरको

अम्बल लाग्यो

न्याचुषा गाउंवाट वरसि गाउं जानलाई विस्तारसंग जांदा १५ घडिमा बास पुग्यो वाटो बासदेवि बाससम्म षोलै षोला गरि काहि तेछो उकालो काहि वहालो भीर काहि भीरमा पर्खाल चिह्लि वाटो वनायाको छ ठाउं ठाउंमा गरि षोला षह्यामा तर्नु पन्या साघु १५ छ विच वाटामा ८ पाटा भयाको पुराना गढि १ छ. विचमा उजार घर धेरै वस्ति थोरै रहेछ बाससम्म जंगल छ गाउंघर फुकान गरि जमा ९ चिनिया हुलाकि सिपाहि ३ रह्या छन् वाटो दुग्यान २ षड असल १ षड बास- ८६

वरसि गाउंवाट दुगुलु गाउं जानलाई विस्तारसंग जांदा १२॥ घडिमा बास पुग्यो बासदेवि काहि तेछो काहि उकालो षोलाको तिरैतिर गडी ३। षोला छोडी वलसिल्ला लंगुर काहि ठाडो काहि तेछो उकालो भज्याडसम्म घडि २॥ काहि ठाडो काहि तेछो वहालो काहि उकालो घडि १ ठाडो वहालो घडि २॥ गयापछि घर १ रहेछ जाहादेवि बाससम्म वाटामा वस्ति घर १।२ कमोत पनि छ. देउ उजार भयाको रहेछ जाहा कोस १।१ जति फरक गरि गढि ३ पनि छ फेदिदेवि षह्याको तिरैतिर जघार १ साघु २ तरि काहि तेछो काहि मैदान गरि बाससम्म घडि ३॥ बासदेवि जाहासम्म जंगल छ गाउंमा घर फुकान गरि जमा ४० चिनिया हुलाकि सिपाहि जना ३ छन् वाटो आधा दुग्यान असल बास- ८७

दुगुलु गाउंवाट आन्याछु गाउं जानलाई विस्तारसंग जांदा ९॥ घडिमा बास पुग्यो बासदेवि घडि १ को वाटो गया पछि षोलो १ छ येसै षोलाको तिरैतिरवाट घडि ३॥ गै षोलामा साघु तरि फेरी येसै षोलामा मिलन आउन्या. षोलामा साघु तरि गया पछि डांडामा भक्त्याको गढि १ १ र पाफिकको गाउं १ छ. जाहादेवि षोला छोडी थ्याछु षोलाको तिरवाट गै साघु १ तरि वामसम्म घडि बासदेवि घडि ॥ को विचमा गाउंछ घर २० जति छ

जंगल र कमोत पनि छ यति गाउनेरा ८ पाटा भयाको २ चार पाटा भयाको ४ जम्मा ६ गढि छन् अलि अलि भक्त्याको छ वाटो हुंग्यान १ षड असल ३ षड वास-

८८

आन्याछु गाउंवाट चितां गाउ जानलाई विस्तारसंग जांदा १७ घडिमा वास पुग्यो. वासदेखि तेछो वाटो षोलाको तिरैतिर हिडनु पर्न्या घडि ६॥ आहासम्म कमोत र वस्ति घर ठाउं ठाउंमा छ भक्त्याको गढि २ पनि रहेछ आहादेषि षोलाको साधु तरि काहि तेछो काहि तेछो उकालो गरि षोलाको तिरैतिर वाटो गै जघार २ तरि जिहाषा लंगुर तेछो उकालो गरि भज्याडसम्म घडि ३॥ भज्याडदेषि काहि ठाडो काहि तेछो वल्लालो घडि १॥ आहादेषि जंगल रहेछ काहि तेछो काहि तेछो वल्लालो षह्याको तिरैतिरवाट वाससम्म घडि ५॥ भज्याडदेषि वाससम्म काहि हुंग्यान काहि हुंग्यान छाप्याको सान्हे अपठ्यारो वाटो छ वल्लालाको ३ स्मेत जमा घर १८ चिनिया हुलाकि १ रह्याको छ वास-

८९

चिता गाउंवाट ताचिदेउ सहर जानलाई विस्तारसंग जांदा १॥ घडिमा वास पुग्यो. वासदेखि मिन्याछु षोलाका तिरैतिर काहि तेछो काहि तेछो वल्लालो काहि भीर षोच पन्याको सेपिलोमा गाउ रहेछ यो षोला सहर भित्र पसि माझवाट गयाको छ सहर भित्र वारिपारि गर्नालाई साधु ३ हाल्याको छ सहरमा घर ४००० होला वजार खुपै गुलजार छ चिनियाको सेठे भन्याको मालिक १ फाफुं १ ताल्वे १ चुइ १ दर्माहा दार सिपाहि ५०० र ताचि देउका राजा १ तन्का सिपाहिहरू रह्याका छन् घर सर्वैना षपदाको छाना हाल्याको रहेछ आधा वाटोदेषि यसो गाउ कमोत रहेछ वास-

९०

आहादेषि चिनियाको गाउं-

ताचिन देउ सहरवाट थतौस्यु गाउं जानलाई विस्तारसंग न्याउचा भन्याको म्याना मावसि जांदा १६ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि सहर भित्रको साधु तरि तेसै षोलाको तिरैतिर साधु ४ तरि हुंग्यान हुंगा छाप्याको वाटो तेछो

वहालो गरि षोलाको तिरैमा वास पुग्यो गाउंमा घर ३० चिनिया हुलाकि २ वस्याका छन् विच विचमा गाउं र कमोत छ वास-

९१

थतौस्यु गाउंवाट लुलिछ्यो भन्याको फलाम साधु जानलाई २० घडिका वास पुग्यो वासदेखि षोलाको तिरैतिर साधु ३ तरि तेछो वहालो जानु पर्न्या घडि ३॥ आहावाट गै लौतिषो भन्याको षोलो भेटियो काहि उकालो काहि वहालो ढेर तेछो विच विचमा बजार समेत भयाको गाउं र कमोत छ आहादेषि धानको बेति पखेरा भीरमा. षोरिया फारि मकै छन्याको रहेछ वस्ति गुलजार छ. यो षोलामा फलाम साधु ५ छ षोलामा नाउ तरि पारिवाट वास गाउंमा घर १००० चिनिया फाफुंको थाममा सुन्ध्या भन्याको कारोवारि जस्तो १ चुइ १ प्योषा २ थुस्यु भन्याको दान्या १ चिनिया सिपाहि २५ रह्याका छन् वाटो हुंग्यान अलि अलि जङ्गल पनि छ वास-

९२

लुलिछ्योवाट ष्वालिफि गाउ जानलाई १९॥ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि येहि ठुलो षोलाको तिरैतिर काहि तेछो काहि उकालो काहि वहालो काहि भीर गरि जानु पर्न्या घडि २२ गै येसै षोलामा मिलन आउन्या सानु षोलाको तिरैतिर तेछो वाटो २॥ आहावाट ष्वालिस्वां लंगुर काहि तेछो अरु तेछो उकालो गरि वास पुग्न १५।३० पला वांकि छंदा वजार स्मेत भयाको गाउ पुगि वास उकालैमा वजार भयाको ठुलो गाउंसम्म घडि ५ जग सर्वै आवादि वाटो हुंग्यान अलि अलि जंगल पनि छ तनुं पर्न्या जघार २ साधु २ गाउंमा घर ५०० को अंदाज चिनिया ताल्वे १ चुई १ सिपाहि ५०० रह्याका छन् वास-

९३

ष्वालिफि गाउं वाट मिथौ गाउ जानलाई १७॥ घडिमा वास पुग्यो वास देषि लंगुरको भाज्याडसम्म घडि ४॥ गै काहि तेछो वहालो काहि पाषै पाषो तेछो अपठ्यार वाटो घडि १३ गै षोलिफुं षोलाको तिरमा वास पुग्यो विचमा गाउ वजार कमोत अलि अलि छ जंगल पनि रहेछ गाउंमा घर ९०० होला चिनिया चुइसुज्यो सुवेदार जस्तो १ सिपाहि २५० रह्याका छन् तनुं पर्न्या साधु ६ वास-

९४

भियौ गाउँवाट छिजिजिस्यां सहरको गढि जानलाई १९ घडिमा वास पुग्यो. वासदेवि षोलाको तिरैतिर काहि तेछो काहि उकालो काहि वहालो घडि १२ गै वजार भन्याको गाउँ १ मा पुग्यो जाहासम्म वस्ति र कपोत ठिकै छ. जाहादेवि षोला छोडि उकालो वहालो घडि १ फोफो लंगुर तेछो उकालो जानु पर्न्या भञ्ज्याङसम्म घडि ४ जाहासम्म कपोत छ भञ्ज्याङदेवि वहालो घडि २ छिचिस्यां षोलाको साघु तरि ठाडो उकालो दुंगा छाप्याको वाटो गढिका ढोकासम्म घडि १ जाहावाट सहर भित्र पसि वाससम्म घडि ११ यो सहर ११११ कोसको गिर्दा छ. चारै दिशातिर वनियो गरि गढि बनायाको छ. तोप बन्दुकका मारु भयाको पर्बालमा ढोकाको जग १७ पाइना फनामको ढोका वाट पसि भित्र सहर रहेछ घर गढि भीत्र ६००वाहिर १०० उमा ७०० फाफु १ ताल्वे १ ठेचुई भन्याको विचारिजस्ता २ सिपाहि १०० रह्याका छन् वाटो दुंग्यान वास-

९५

छिजिस्यां गढिवाट चेफे गाउँ जांदा २१ घडिमा वास पुग्यो वासदेवि तास्यारि लंगुर काहि ठाडो काहि तेछो उकालो भञ्ज्याङसम्म घडि ७ काहि ठाडो काहि तेछो वहालो गरि काहि तेछो तास्यारो भन्याको षोलाको तिरवाट गै तिरैमा वाससम्म घडि १४ वास पुग्न कोस १ वाकिदेवि वस्ति वाक्लो षेत वारि पनि रहेछ. गाउँमा घर २५० को अंदाज चिनिया सिपाहि १५ रह्याका छन् तर्नु पर्न्या साघु १० वाटो दुंगा छाप्याको अपठ्यारो छ वास-

९६

चेफे गाउँवाट पुचिस्यां सहर जांदा १०। घडिमा वास देवि षोलाको तिरैतिर तेछो वहालो घडि ५११ जाहा देवि षोला छोडि मैदान वाटो घडि ४१११ गै वास पुग्यो गाउँमा घर ८०० को अंदाज येस गाउँका वारि गरि मारु नभयाको पर्बालको आड राठ्याको छ चियाको बोट हुन्या येहि रहेछ. फाफु १ चुई १ सिपाहि ५० वस्याका छन् वस्ति गाउँ वजार षेत वारि षोरिया वाक्लो छ वाटो दुंगाले छाप्याको जंगल अलि अलि रहेछ. तर्नु पर्न्या साघु १ षह्या ५ वास-

९७

जाहादेवि सहरै सहरै-

पुचिस्यांवाट याथौ जांदा २७ घडिमा वास पुग्यो वासदेवि

येवो षोलामा साघु तरि फेरि यसैमा मिलन आयाको षोलामा साघु तरि यसै षोलाका तिरैतिर काहि तेछो काहि उकालो वहालो गरि जानुपर्न्या घडि ५ जाहादेवि षोला छोडि फुस्लुंहा काहि तेछो काहि तेछो उकालो जानु पर्न्या भञ्ज्याङसम्म घडि ४ जाहादेवि काहि तेछो काहि वहालो तेछो गरि सानु षोलाको तिरवाट काहि उकालो वहालो गरि वाससम्म घडि १८११ वस्ति गाउँ र षेतिपासि वासदेवि. वाससम्म ठाउँ ठाउँमा रहेछ गाउँमा घर ११५० को अंदाज गाउँका वरिपरि चारैतिर मारु भयाको किल्ला यसै किल्ला भित्र सहर छ. येस सहरमा तौथइ भन्याको अम्बा भन्दा सानु १ ताल्वे १ फाफु १ सानु ताल्वे १ चुइ २ सिपाहि ३०० वस्याका छन् वाटो दुंगाले छाप्याको षह्यामा जंघार तर्नु पछ वास-

९८

याथौवाट सिजिस्यां जांदा ९ घडिमा वास पुग्यो वास देवि षोलामा दुंगाको साघुतरि फेरी अर्को सहरका वाजा पट्टि-वाट ठूलो षोला आइदो भान पर्न्याको ठाउमा वासको पूल तरि फेरि यसैमा मिलन आयाको षोलामा काठको छाना हाल्याको साघु तरि मैदान वाटो घडि ४११ जाहा-देवि काहि तेछो काहि उकालो वहालो घडि २ गै वास-सम्म मैदान वाटो घडि २११ वस्ति ठिकै रहेछ वासदेवि वाससम्म षेतैको वाटो दुंगा छाप्याको षह्यामा साघु छ तर्नु पछ गाउँमा घर १२०० को अंदाज चिनिया सिपाहि २५ वस्याका छन् सहरका वाहिर किल्ला छ वास-

९९

सिजिस्यावाट याथौफु जांदा १८ घडिमा वास पुग्यो वाटो वासदेवि वाससम्म मैदान मैदान छ विचमा षोला १ मा साघु १ षह्याको साघु १ तरि वास पुग्यो वीचवीच-मा ठुला ठुला गाउँ वजार पनि छ गाउँमा घर ३०० होला चिनिया ताल्वे १ चुइ १ सिपाहि २५ वस्याका छन् वास-

१००

याथौफुवाट छुजु जांदा ११११ घडिमा वास पुग्यो वासदेवि मैदानको वाटो घडि ७१११ गै षोलामा दुंगाको पूल तरि वाससम्म सहरै सहर येस सहर चारैतिर मारु भयाका किल्ला येसै किल्ला भित्र ठुलो वजार भयाको सहर घर

५०० को अंदाज चिनिया फाफु १ ताल्वे १ चुई २ सिपाहि ५० वस्याका छन् वस्ति वाक्लो वास- १०१

छुजुवाट सिदिज्यां जांदा १७ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि वाससम्मको वाटो सबै मैदान ढुंगा छाप्याको षेतैषेत वस्ति वाक्लो छ विचविचमा ठुलाठुला गाउँ छ तर्नु पर्न्या साघु षोलामा ढुंगाको १ काठको १ षहन्यामा ९ किल्ला भित्रका सहरमा वास किल्लाको मारु भयाको षोलाका किनारमा सहर घर जमा २००० को अंदाज फाफु १ ताल्वे १ चुई २ सिपाहि ५० वस्याका छन् वजार ठुलै रहेछ वस्ति वाक्लो छ वास- १०२

सिदिज्यांवाट स्यालिजादा ११॥ घडिमा वास पुग्यो वासवाट निस्कनिवित्तिकै ठुलो षोला १ पुगी येस षोलामा भगाला फाट्याको हुनाले २ ठाउमा नाउ तरि ठाउँ ठाउँमा गाउ वजार वस्ति भयाको षेतैषेत मैदान वाटो गै वासमा पुग्यो सहरमा घर २००० होला किल्ला भित्र सहर छ फेरि भित्र किल्ला पनि रहेछ चिनिया फाफु १ ताल्वे १ चुई २ सिपाहि २४ वस्याका छन् तर्नु पर्न्या साघु ४ वास- १०३

स्यालिवाट ठिन्नफु जांदा ९॥ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि वस्ति वाक्लो भयाको षेतैषेतका वाटो घडि ८ आहावाट षोलामा साघु तरि मारु भयाको वाहिरि किल्ला भित्रपसि वजारै वजारवाट गै फेरि अर्को मारु भयाको भित्रै किल्ला भित्र वाससम्म घडि १॥ ठाउँ ठाउँ तर्नु पर्न्या साघु १० किल्लाको वाहिर पनि सहर वजार छ चारैतिर किल्ला वरिपरि षोलाले घेरा दियाको सहर साह्रै ठुलो छः येस सहरमा वस्याका हाकिमि चन्द्र १ ठिथै कारोवारि काजि जस्तो १ च्याचु १ पुति सि १ न्यामथा १ तौथेय सरदार जस्तो १ फाफु १ प्रजाका वजारमा मालिक ठिन्द्रस्यां १ ष्यायास्यां १ सिपाहिको मालीक ठिनर्थ १ सठेये १ चुई १ सेठे १ सानु चुई १ सुपि १ छाचु १ सिपाहि १० हजार वास- १०४

ठिन्नफुवाट सिदुस्यां जांदा १०॥ घडिमा वास पुग्यो वाटो सहरै सहर घडि १॥ गै वाहिर किल्ला हुदो रहेछ. आहा- वाट षोलामा पुल तरि फेरि सहरै सहर घडि १ आहावाट

वजार वस्ति वाक्लो भयाको षेतै षेतका वाटो घडि ८ गै वासमा पुग्यो ठाउँ ठाउँमा तर्नु पर्न्या साघु १० किल्ला भित्रका सहर छ घर १ हजार जसो होला चिनिया फाफु १ चुई १ सिपाहि १२ वस्याका छन् वास - १०५
सिदुवाट हानचु जांदा १० घडिमा वास पुग्यो वाटो सबै षेतैषेत मैदानमा ठाउँ २ गरि तर्नु पर्न्या साघु षोलामा ६ मध्ये १ मा काठको छाना भयाको वरपर साघु भित्र वजार भयाको रहेछ षहन्यामा ९ जमा साघु १५ किल्ला भित्रको सहर वजार वस्ति वाक्लो भयाको छ घर ३५०० जति होला फाफु १ ताल्वे १ सिपाहि २८ वस्याका छन् वास- १०६

हानचुनवाट तेजां जांदा ९ घडिमा वास पुग्यो. किल्ला- देषि वाहिर षोलामा छाना भयाको दोहोरो वजार लाग्याको काठको पुल तरि गै अर्को षोलामा ढुंगाका पुल तरि अलिकति गयापछि सहर छोडि ताहादेषि वाससम्म मैदान षेतैषेत ठाउँ ठाउँमा वजार वस्ति वाक्लो भयाको वाटो गै किल्लाभित्र सहरमा वास पुग्यो घर २५०० जति होला फाफु १ ताल्वे १ सिपाहि २५ वस्याका छन् ठाउँ ठाउँमा तर्नु पर्न्या साघु ७ वास- १०७

तेजांवाट लोच्यां जांदा ११ घडिमा वासदेषि ठाउँ ठाउँमा वस्ति वाक्लो गाउँ सहर वजार मैदान वाटो घडि ७॥ आहावाट सानु वस्याको पर्वतमा काहि तेछो उकालो काहि तेछो वहालो वस्ति ठिकै छ वाससम्म घडि ३॥ सहरमा घर १२०० जति होला फाफु १ फुइ जमादार १ सिपाहि २० वस्याका छन् वाटो ढुंग्याले छाप्याको छ कमोत वाससम्म छ वास- १०८

लोच्यांवाट ठोस्यां जांदा १७ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि गडि वाहिर ठुलो षोलामा पुल तरि ताहादेषि अलि अलि उकालो काहि वहालो काहि तेछो काहि मैदान गरि षोलासम्म घडि १२ षोलाको तिरैतिर ठाउँ २ मा साघु ४ तरि षोलाको तिर मैदान वाटो वाससम्म घडि ५ वस्ति माफिके रहेछ सबै कमोत छ किल्ला भित्रको सहर छ घर २५०० होला फाफु १ ताल्वे १ चुई २ सिपाहि ३५० वस्याका छन् वाटो ढुंग्याले छाप्याको छ यो षोलामा

डुंगा पनि लाग्दो रहेछ वास- १०९
 ठोस्यांवाट वैथिनस्थान जांदा १२॥ घडिमा वास पुग्यो
 वासदेवि किल्ला बाहिर निस्कनि वित्तिकै षोला १
 आयाको छ यो षोला सहर भित्र पस्ला भनि १० हात गज
 वज्रलेप ठोकियाको पर्खालका आड राण्याको रहेछ यस
 षोलामा नाउ तरि पेतैपेत मैदान वाटो घडि १॥ आहा-
 देवि सानु लंगुर काहि तेछो काहि तेछो उकालो घडि १
 काहि उकालो काहि वहालो काहि तेछो घडि १ आहानेरा
 गाउ वस्ति पेत माफिकै रहेछ आहादेवि पेतैपेत मैदान
 वाटो वाससम्म घडि १ किल्ला भित्रको सहर छ घर ६००
 होला ताल्वे १ फाफु काम गर्न्या १ चुई १ सिपाहि १२
 वस्याका छन् वाटो ढुंगाले छाप्याको छ तर्नु पर्न्या साघु
 ४ वास- ११०
 वैथिनस्थानवाट चैथोस्यान् जांदा ११ घडिमा वास पुग्यो
 वासदेवि काहि उकालो काहि वहालो काहि तेछो काहि
 मैदान गरि विचमा सानु सहर १ पुगि आहावाट षोलामा
 र षह-यामा गरि साघु ५ तरि किल्ला भित्र वास वस्या
 सहर पुग्यो घर १५०० होला फाफु १ ताल्वे १ चुई २
 सिपाहि २५ रह्याका छन् वाटो ढुंगाले छाप्याको
 वास- १११
 चैथोस्यांवाट उस्याई जांदा १६॥ घडिमा वास पुग्यो
 वासदेवि काहि वहालो काहि मैदान गरि घडि २ आहा-
 वाट लंगुर काहि तेछो अह सवै तेछो उकालो भज्याडसम्म
 घडि २ भज्याडमा सिजको जंगल चिनियाको देवता गाउ
 पनि रहेछ आहादेवि काहि वहालो काहि तेछो डाडै
 डाडाको वाटो घडि ८॥ आहा वाटाको बारिपारि गरि
 किल्ला ४ छ. आहादेवि तेछो वहालो घडि २ गै वासमा
 पुग्यो वासदेवि वाससम्म गाउ वस्ति पेत माफिकै छ.
 सहरमा घर ३०० होला ताल्वे १ च्युञ्चु १ सिपाहि ८
 रह्याका छन् वाटो ढुंगाले छाप्याको तर्नु पर्न्या साघु २

वास- ११२
 उस्याइवाट च्याटु जांदा १६॥ घडिमा वास पुग्यो वास-
 देवि लंगुर ठाडो उकालो चढनु पर्न्या घडि १ तेछो वाटो
 घडि ३॥ काहि ठाडो काहि तेछो वहालो घडि २॥
 आहावाट षोलामा साघुतरि लंगुर काहि तेछो काहि
 उकालो भज्याडसम्म घडि २ भज्याडवाट काहि तेछो
 काहि उकालो वहालो घडि २ काहि ठाडो काहि तेछो
 वहालो घडि २ आहावाट षोलामा साघु तरि फेरी
 लंगुर काहि ठाडो काहि तेछो उकालो घडि १॥ काहि
 ठाडो काहि तेछो वहालो घडि १॥ गै वासमा पुग्यो
 सहरमा घर १६०० होला फाफु १ च्युञ्चु १ सिपाहि
 २४ वस्याका छन् वासदेवि वाससम्म गाउ वस्ति पेत
 माफिकै छ वास- ११३
 च्याटुवाट तामुसु जांदा १९॥ घडिमा वास पुग्यो किल्ला-
 वाट निस्कनै वित्तिकै षोलामा साघु तरि लंगुर चढनु
 पर्न्या काहि तेछो काहि उकालो घडि ३ तेछो वाटो
 घडि॥ काहि ठाडो काहि तेछो वहालो घडि १ आहावाट
 षह-यामा साघु १ तरि अर्को लंगुर चढनु पर्न्या काहि
 ठाडो काहि तेछो उकालो चढनु पर्न्या घडि॥ गै पोषरि
 १ भेटि तेछो उकालो वहालो काहि तेछो घडि ३॥ ठाडो
 तेछो वहालो घडि ३॥ येस वहालाका वाटामा १ वाटा-
 देवि माथि डांडामा १ जमा किल्ला २ छ आहावाट
 षोलामा साघुतरि अर्को लंगुर चढनु पर्न्या काहि तेछो
 काहि ठाडो घडि २॥ तेछो वहालो घडि २॥ आहावाट
 फेरी अर्को लंगुर चढनु पर्न्या उकालो तेछो घडि १ गै
 वासमा पुग्यो घर २०० होला सहर सानु छ ताल्वे १
 सिपाहि १० वस्याका छन् वाटो ढुंगाले छाप्याको विचमा
 गाउ वस्ति पेत माफिकै छ हुलाक चलाउनलाई अर्को
 अडावाट आई चलाउदा रह्याका छन् वास- ११४
 (क्रमशः)

ABOUT THE AUTHORS

- Mr. Nirish Nepal —Research Scholar, Nepal
- Mr. Shyam Sundar Rajvanshi —Assistant Epigraphist, Department of Archaeology,
H. M. G, Nepal
- Mr. Gyan Mani Nepal —Research Scholar, Nepal
- Mr. Kedar Nath Pradhan —Campus Chief, Kabhre Multiple Campus (Private),
Budol, Banepa, Kabhre, Nepal
- Mr. Lila Bhakta Munnakarmi —Research Scholar, Nepal

‘प्राचीन नेपाल’ का निमित्त प्राग्-इतिहास तथा पुरातत्त्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, मानवशास्त्र, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तथा प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयका सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिनेछ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ । प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त गरिएको भावना वा मत सम्बन्धित लेखकको हो ।

महानिर्देशक
पुरातत्त्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art, anthropology and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of our work are invited to **‘Ancient Nepal’**.

The contribution should be concise and well-documented, and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

The opinions expressed are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the editor or the Department of Archaeology.

Photographs and illustrations (line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and on side of the paper only sent to:

The Director General
Department of Archaeology
Ramshahpath
Kathmandu, Nepal.